॥ श्रीः ॥

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितमध्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥
स्तबकः—२११

Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press, Benares,

Agents:

1 Otto Harrassowitz, Leipzig:
GERMANY.

2 The Oriental Book-supplying Agency,
POONA.

द्विषयौन्मुख्ये तत्तादिन्द्रियरूपेण परिणामात्तत्तद्देशप्रत्यक्षमिति वदन्ति ॥

तन्मतेऽप्युक्तयुक्त्याकाशदेशत्वमेव । किञ्चानन्तश्रोत्रवृत्तिकल्पनापेक्षयाऽनन्तपरमाणुपरिणामकल्पनापेक्षया च तस्यैकस्य कल्पने लाघवम् । तत्तद्देशव्याप्यभिव्यक्तिमतश्च तेन ग्रहणमिति तत्तद्देशवार्तित्वानुभवो न विरुद्धः । यथा चैकस्याप्याकाशस्य घटाकाशो मठाकाश इत्यौपाधिकभेदः, यथा चैकस्यैव चेतनस्यौपाधिको जीवेश्वरभेदो जीवानां च परस्परं भेदः, एवमौ-

(कुञ्जिकाटीका)

क्रमेण दूषयति—*किञ्चेति* । ननु श्रोत्रस्यैकत्वे दूरवर्तित्वानुभवो न स्यादत आह—*देशव्यापीति* । अभिव्यक्तिरेव दूरदेशं व्याप्नोतीत्यर्थः । ननु सकलदेशस्थस्य शब्दस्यैकत्वे तत्र जात्यभावाद् "आकृतिर्गृह्यते" इति भाष्यासङ्गतिरत आह—*यथा चेति* । नभसो जन्यत्वं तैत्तिरीयके प्रसिद्धम् । छान्दोग्ये तु नित्यत्वमुक्तम् । तत्र विरोधपरिहारो गौणमुख्यव्यपदेशाभ्यां शारीरकभाष्ये व्यक्तः । *जीवेश्वरेति* । अन्तःकरणसाहित्यराहित्याभ्यां जीवेश्वरयोर्भेदात् ।

(कलाटीका)

तत्तदिन्द्रियत्वेनाभिमतस्येत्यर्थः ।

ननूक्तसिद्धान्तविरुद्धमिदं मतद्वयं किमित्यभिहितमत आह-*तन्मतेऽपीति* । केचिन्मतेऽपीत्यर्थः । *उक्तेति* । इन्द्रियाणां स्वाधिष्ठानभूतवृत्तिगुणग्राहकत्वनियमरूपेत्यर्थः । एवञ्च तावन्मात्रांशे ऐक्यमेवेति तद् द्रढयितुमुक्तमिति भावः । नन्वेवमपि केचिन्मतरीत्यापि प्रत्यक्षाद्युपपत्तौ किमिति तत्पक्षत्यागेन तत्पक्षस्वीकारोऽत आह-*किञ्चेति* । तत्राऽद्ये आह-*अनन्तेति* । द्वितीये आह-*अनन्तेति* । *तस्य-वाचकस्य शब्दस्य । नन्वेवं तस्य श्रोत्रसम्बन्धेन तत्र प्रत्यक्षे तत्तद्देशवर्तित्वानुभवविरोधापत्तिरित्यगत्या गुरुभूततत्पक्षाश्रयणमेव युक्तमत आह-*तत्तदिति* । फलवत्त्वेनाऽऽवश्यकाभिव्यक्तेस्तथैव कल्पनादिति भावः । नन्वेवमानन्त्यव्यभिचारयोरभावे जात्यनुपयोगेनाणुदित्सूत्रभाष्यविरोधापत्तिरत आह-*यथा चेति* । लोके तथा प्रतीतेराह-

पाधिकं भेदं लोकसम्मतमाश्रित्य "आकृतिग्रहणात्सिद्धम्" इति तत्सूत्रे भाष्ये उक्तम्। किञ्च जातिरपि मास्तु, रूपसामान्यादेव स्थूलकृशाल्पमहद्ध्रस्वदीर्घगोघटादिषु गौरित्यादिवत्सर्वत्रैकाकारव्यवहारः। अन्यथा संस्थानभेदाद् 'अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्या जातिरपि तत्र न स्यादित्याशयेन "रूपसामान्याद्वा सिद्धम्"इति तत्रैव भाष्ये उक्तम्। रूपसादृश्यादिति तदर्थः। एतेन वर्णानां गृहीतसङ्केतानां व्यञ्जकत्वमगृहीतसङ्केतानां वा? आद्ये तैरेवोपपत्तौ किं तेन? नान्त्यः। सर्वस्याप्यर्थबोधापत्तेः। तदुक्तं सांख्यसूत्रे—"प्रतीत्यप्रतीतिभ्यां न स्फोटात्मकः शब्दः" इति। यदि वर्णसमुदायेन तत्प्रतीतिस्तदोक्तरीत्या तद्वैयर्थ्यम्। अथ न प्रतीयते तदाऽ-

(कुञ्जिकाटीका)

औपाधिकमिति। ध्वनिगतभेदस्य वर्णेष्वारोपात्। *आकृतिग्रहणादिति*। अइउण् इत्यादावकाराद्याकृतिर्गृह्यत इत्यर्थः। *अन्यथा*—सकलसादृश्यग्रहणे। *तैरेव—वर्णैरेव। *किं तेन*—किं स्फोटेन। *सर्वस्येति*। अगृहीतसङ्केतस्यापीत्यर्थः। *यदीति*। स्फोटस्य

(कलाटीका)

लोकेति। एतेन निर्मूलत्वं निरस्तम्। *तत्सूत्रे—अणुदित्सूत्रे। इदं चाभिप्रेत्योक्तम्। वस्तुतः सापि मास्त्विति लाघवमेवेत्याह—*किञ्चेति*। *रूपेति*। यत इत्यादिः। अर्थदृष्टान्तमाह—*स्थूलेति*। *सर्वत्र—*ह्रस्वादिवर्णादिषु। विपक्षे बाधकमप्याह—*अन्यथेति*। तदनङ्गीकारे इत्यर्थः। *एतेनेति*। प्रागुक्तसम्भावितसर्वदोषेण पदप्रत्यक्षासम्भवस्योक्तत्वेन चेत्यर्थः। *वर्णानाम्—समुदितानाम्। *गृहीतेति*। तदर्थविशेषेणेत्यादिः। व्यञ्जकत्वमित्यस्य स्फोटस्यादिः। *किं तेनेति*। तत एवार्थबोधोपपत्त्याऽतिरिक्त(१)तत्स्वीकारवैयर्थ्यादित्यर्थः। *सर्वेति*। तद्भिन्नस्यापीत्यर्थः। स्फोटाभिव्यक्तेः सत्त्वादि-

(१) "स्फोटस्वीका" इति ख० पु०।

(१)ज्ञातस्याप्यप्रत्यायकत्वाद् व्यर्था तत्कल्पनेति तदर्थं इति सांख्योक्तं तदनुसार्युपवर्षोक्तं च स्फोटखण्डनमपास्तम् ॥

अगृहीतसम्बन्धैरपि तस्य व्यञ्जनमस्त्येव । अत एवागृहीतार्थकेऽपि (२)इदमेकं पदम् इत्यनुभवः । अत एव वाचस्पतिमिश्रास्तत्त्वबिन्दौ 'गकारादतिरिच्यमानमूर्तेः ककारस्याभावात्' इति स्फोटवादिमतमुपन्या-

(कुञ्जिकाटीका)

बोधको यदि वर्णसमुदायस्तदा सो ऽर्थस्यैव बोधकोऽस्तु किं स्फोटेन । यदि च स न स्फोटबोधकस्तदा अज्ञातस्य स्फोटस्यार्थबोधकत्वासम्भवात् स्फोटो व्यर्थ इत्यर्थः ॥

अगृहीतेति । सङ्केताग्रहे ऽपि पदत्वानुभवादित्यर्थः ।

(कलाटीका)

ति भावः । *यदीति* । सङ्केतग्रहादिति भावः । *तदर्थः--सांख्यसूत्रार्थः ।

नन्वेवमपि तदुक्तकोटिद्वयमपीष्टापत्तिपराहतमित्याह--*अगृहीतेति* । समुदितवर्णैरित्यर्थः । अपिना तत्परिग्रहः । एवञ्चोभयमपि सम्मतम् । *तस्य--स्फोटस्य । नन्वेवं प्रागुक्तदोषापत्तिरन्यथा नैष्फल्यमभिव्यक्तेरत आह--*अत एवेति* । तादृशैस्तैस्तस्य व्यञ्जनसत्त्वादेवेत्यर्थः । एतेन काव्यादिश्रवणे तत्तदर्थैरगृहीतसम्बन्धस्यापि'इदमेकं पदम्''इदमेकं वाक्यम्'इत्यादिस्फोटप्रतीत्यापत्तेरन्त्यपक्षो न युक्त इत्यपास्तम् । तैरेव यथा नोपपत्तिस्तथा प्रागुक्तमेव । एवं यत्राद्यस्वीकारस्तत्र पदादिप्रत्यक्षमर्थावबोधश्च, यत्र द्वितीयस्वीकारस्तत्र तदभावेऽपि तस्य तत्सङ्केतग्रहे उभयमन्यत्र पदादिप्रत्यक्षमात्रमेवेति न प्रागुक्तदोषो नापि नैष्फल्यमिति भावः । एवं साधिते स्फोटे वेदान्तिसम्मतिमप्याह—*अत एवेति* । स्फोटस्यातिरिक्तस्य सत्त्वादेवेत्यर्थः ।

स्यादेतत् , अनवयवमेव वाक्यं वाचकमित्युक्त्वा वर्णा एवानुभूयन्ते न तदतिरिक्तं पदादीत्याशङ्क्य पदं वाक्यमिति चानुसंहारबु-

(१) "अज्ञातस्यार्थाप्रत्यायकत्वात्" इति ख० पु०पाठान्तरम् ।(२) इदं शब्दरहितः पाठः क० घ० पु० ।

(३) कोटिमध्ये काभिमता सापि दुष्टैवात आह-अगृहीतेति* । इति ग०पु० पाठान्तरम् ।

स्थन्नित्यलम् ।

परे तु अवर्णादीनामेकत्वं नित्यत्वं विभुत्वं च । तदवयवकपदादेरपि तत्त्वम् । कण्ठताल्वाद्यभिघातस्तद्व्यञ्जकः । देशभेदेऽपि पटादीनां देशघटितसन्निवेशाभेदवत्कालभेदेऽपि तद्घटितानुपूर्व्या अभेदः ।

(कुञ्जिकाटीका)

अवर्णादीनामिति । सर्वत्राकारो विभुत्वादेक एव । एवं वर्णान्तरमपीत्यर्थः । *तदवयवकेति* । अकारादिघटितपदस्यापि नित्यत्वादित्यर्थः । नन्वकारादेर्नित्यत्वे सर्वदा तदुपलम्भः स्यादत आह—*कण्ठताल्वादीति* । *देशभेदेऽपीति* । यथा ऊर्ध्वाधोदेशावच्छिन्नस्याकृतिविशेषस्य संस्थानतया प्रतिव्यक्ति देशभेदेऽपि न संस्था-

(कलाटीका)

द्धावभिन्नस्य वस्तुन उपारोहात्तदतिरिक्तमिति समाधाय नेयमभिन्ना बुद्धिर्नावर्णगोचरा एकत्वनानात्वयोरेकत्रासमवायादिति तदुपपाद्य न चावर्णात्मनोऽतत्समवायिनो वा वाक्यस्य कुतस्तदुपरागवती प्रख्येति वाच्यम् । तदतिरिच्यमानमूर्तीनां परमार्थसतां वर्णानामभावादिति तत्र तैरुक्तम् । किञ्च प्रागुक्ताइउण्सूत्रभाष्ये शब्द इत्येकवचनोक्तिस्वारस्यैनैकस्यैवाद्यध्वनिमारभ्यान्तजातध्वन्यन्तेन व्यङ्ग्यता लभ्यत इति स्फोटस्याखण्डत्वमेकत्वं च लभ्यते इति स्पष्टमेवाक्षरमार्मिकाणाम् । न च तत्प्रागुक्तमतासिद्धातिरिक्तपदविषयकमिति भ्रमितव्यम् । 'अकारमपि नोपलभते' इत्युपक्रमविरोधादितिदिक् । तदाह—*इत्यलमिति* ।

दूषयितुं बाह्यवैखरीरूपमखण्ड(१)स्फोटपक्षमाह—*परेत्विति* । अन्ये मीमांसकानुसारिण इत्यर्थः । *एकत्वमिति* । प्रत्येकमिति भावः । तावन्मात्रेणानिर्वाहादाह—*तदेति* । आदिना वाक्यम् । अपिस्तेषामेव समुच्चये । *तत्त्वम्*-धर्मत्रयाक्रान्तत्वम् । ननु कण्ठाद्यभिघातरूपजनकसामग्र्युपलम्भेन कथं तत्त्वमत आह—*कण्ठेति*। तदभिव्यक्तिजनकत्वं तस्या न तु तज्जनकत्वमिति भावः । ननु वर्णानामेकत्वे ऽपि न पदादेरेकत्वं कालघटितानुपूर्वीभेदात्, तथाचानत्यव्यभिचारसत्त्वमवात आह—*देशेति* । तत्र हरिसम्मतिमाह—

(१) ख. पुस्तकेऽत्रत्यमखण्डपदं नास्ति ।

प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञानाद्वर्णैकत्वं प्रतिष्ठितम् ।
वर्णात्मकं पदं तच्च तदभेदान्न भिद्यते ॥

इत्युक्तेः ॥

दिनान्तरानुभूतेऽधुनाऽनुभूयमानस्य 'सोऽयम्' इति प्रत्यभिज्ञया तावत्कालं स्थिरत्वे सिद्धे(१)तावत्कालं स्थिरं चैनं कः पश्चान्नाशयिष्यतीति न्यायात्पराभिमताशुविनाशित्वव्यतिरेके सिद्धे नित्यत्वपर्यवसानम् । सर्वदेशेषु तदुपलम्भाद्विभुत्वम् । लाघवाच्चैकत्वम् । आनुपूर्वीघटकमव्यवाहितोत्तरत्वं चैतत्पक्षे उत्पत्त्यनवच्छिन्नस्वज्ञानाधिकरणकालोत्प-

(कुञ्जिकाटीका)

नभेदः । एवं पदे कालघटितानुपूर्व्या न भेद इत्यर्थः । *प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञानात्*--सो ऽयं ककार इति प्रतीतेः ॥

*व्यतिरेके-अभावे । ननु वर्णानां विभुत्वनित्यत्वे च घकारे तादृशाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वरूपानुपूर्वी कथमत आह-*अव्यवहितोत्तरत्वेति* । *स्वज्ञानेति* । उत्पत्त्यनवच्छिन्नो घकारज्ञानाधिकरणीभूतो यः कालस्तत्कालोत्पत्तिकटकारज्ञानम् । प्रथमक्षणस्यापि घज्ञानाधिकरणत्वादुक्तम्-उत्पत्त्यनवच्छिन्नेति । ननु तृतीयक्षणे ज्ञानस्य

(कलाटीका)

प्रत्यक्षेति । समाहारद्वन्द्वः । तच्चेत्यादितृतीयवाक्यार्थः । चेन वाक्यसमुच्चयः । *तदभेदात्—वर्णाभेदात् । तथाचास्य तत्र तात्पर्यमिति भावः ।

ननु तेषामेकत्वादावेव किं मानमतस्ताद्भिना तयोर्दुर्वचत्वाद् । व्युत्क्रमेणाह—*दिनान्तरेति* । स्थिरत्वे सिद्धे इत्यत्रान्वयः । *प्रत्यभिज्ञयेति* । अभेदप्रतीत्येत्यर्थः । (२)व्यावहारिकनित्यत्वे ऽपि वास्तवनित्यत्वस्याभावादाह-*पर्यवेति* । *तदुपलम्भात्-युगपदुपलम्भात् । त्वस्त्वर्थे । एवमग्रेऽपि । नन्वेवं कथमुत्पत्त्यादिघटितमव्यवहितोत्तरत्वमत आह-*आनुपूर्वीति* । ननु पूर्ववज्ज्ञानभेदे ऽपि

(१) "स्थिरत्वसिद्धेः" इति क० पुस्तके पाठः ।
(२) प्रत्यभिज्ञायामन्वयाभेदप्रतीत्येति तदर्थः । अयं च 'क' पुस्तकस्य पाठः ।

त्तिकज्ञानविषयत्वम्। यथाऽत्यन्तरागवतः (१)कामिनी-साक्षात्कारस्थले ज्ञानधाराकल्पने गौरवादेकत्वं तद्वत् ज्ञानानामप्येतद्विषये स्थिरत्वम्।

शब्दबुद्धिकर्मणां क्षणिकत्वमिति तु न युक्तम्। इदानीं जानामि उच्चारिता इति व्यवहारात्। अन्यथा क्षणस्यातीन्द्रियतया इदानीमिति ज्ञानास-

(कुञ्जिकाटीका)

नाशात्तृतीयादिवर्णाधिकरणकालस्य कथं पूर्वज्ञानवत्त्वमत आह—*ज्ञानानामपीति। अयम्भावः—धारावाहिकबुद्धिस्थले न ज्ञानभेदः, किन्तु यावद्घटस्फुरणं तावद्घटाकारान्तःकरणवृत्तिरेकैव, न तु नाना। स्वविरोधिवृत्त्युत्पत्तिपर्यन्तं वृत्तेः स्थिरत्वाभ्युपगमात्। तत्फलितचैतन्यं घटादिज्ञानात्मकमपि तावत्कालिकमेकमेवेति। किञ्च ज्ञानधाराकल्पने अनधिगतार्थविषयकज्ञानत्वं प्रमात्वमिति लक्षणस्याव्याप्तिः॥

योग्यविभुविशेषगुणानां स्वोत्तरोत्पन्नविभुविशेषगुणनाश्यत्वमिति तार्किकपरिभाषां निराकरोति-*शब्देति*। यथा द्वित्वप्रत्यक्षानुरोधादपेक्षाबुद्धेः क्षणत्रयावस्थायित्वं तार्किकैरपि स्वीक्रियते तथेहापीति भावः। *इदानीमिति*। इदानीं जानामीदानीमुच्चारिता

(कलाटीका)

तद्घटितानुपूर्व्या उक्तरीत्याऽभेदे ऽपि ज्ञानस्य क्षणिकत्वेन तदधिकरणकालोत्पत्तिकत्वं ज्ञानान्तरे बाधितमेवेतीदमपि दुर्वचमत आह—*यथेति*। (२)"प्रासादे सा दिशि दिशि च सा" इत्यादाविति भावः। *ज्ञानानामपि—स्वभिन्नानामपि। अनतिप्रसङ्गायाह—*एतदिति*। वर्णादिविषये इत्यर्थः।

विरुद्धं नैयायिकमतं खण्डयति—*शब्देति*। *अन्यथा*—तेषामस्थिरत्वे। *क्षणस्य—मुख्यक्षणस्य। अत एव तत्र क्षणेति विहाय कालेत्युक्तम्। तस्मात्तेषां तत्त्वं सिद्धम्। इदमेव द्रढयितुं तदुत्पत्तिवादि-

(१) अत्यन्तरागवत इत्यत्र बहुव्रीहिसमासेन निर्वाहेऽपि रागातिशयोत्कर्षबोधनाय कर्मधारयान्मतुप्।

(२) प्रासादे सा दिशि दिशि च सा पृष्ठतः सा पुरः सा
पर्यङ्के सा पथि पथि च सा तद्वियोगातुरस्य।
हंहो चेतः प्रकृतिरपरा नास्ति मे काऽपि सा सा
सा सा भूम्यां विलसति तदा कोऽप्यमद्वैतवादः॥ १॥

म्भवः। परस्य तूत्पत्त्यादीनां भेदव्याप्यानां विरोधिनां सत्त्वेन प्रत्यभिज्ञाऽनुत्पत्त्यापत्तिः(१)। न च गत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभावस्तद्विषयः। द्वयोर्घट

(कुञ्जिकाटीका)

इति सम्बधः। *अन्यथेति* । इदानीं जानामीत्यादेरेतत्क्षणावच्छिन्नज्ञानवानहमित्यादिरर्थः। तथाच क्षणस्येव तन्मात्रवृत्तिज्ञानादेरपि प्रत्यक्षं न स्यादित्यर्थः। "यावता समयेन चलितः परमाणुः पूर्वदेशं जह्यादुत्तरदेशमुपसम्पद्येत स कालः क्षण" इति पातञ्जलभाष्यम्। तस्य च क्षणस्यातिसूक्ष्मत्वादतीन्द्रियत्वम् । 'निमेषस्य चतुर्थो भागः क्षणः' इति टीकाकृतः। कर्म तज्जनितविभागादिश्च तदुपाधिः। तदुक्तं वल्लभाचार्यैः—

रवेः स्पन्दः क्षणस्तस्य नानाक्षणविशिष्टता ।
क्रमो नानाविधोपाधिसम्बधः परिकीर्त्यते ॥ इति ।

विभागप्रागभावाद्युपाधिविशिष्टो रवेः स्पन्दः क्षणः केवलस्पन्दस्यानेककालवृत्तित्वादित्यर्थ इति वर्धमानः। ननु रविस्पन्दे कथं क्षणचतुष्टयस्थायित्वव्यवहारः स्वस्य स्वावृत्तित्वादत आह–तस्येति । क्रमवद्विभागाद्युपाधिचतुष्कसम्बन्धात्तत्र क्षणव्यवहार औपचारिक इत्यर्थः। यत्तु क्रियात्मक एव काल इति । तन्न, महाप्रलये क्रियाभावेन महाप्रलयोत्पत्तिव्यवहारानापत्तेः। *परस्य त्विति* । परमते तूत्पत्त्यैव(२) व्यक्तिभेदेनैवासम्भवात्सो ऽयमिति प्रतीतिर्न स्यादिति भावः। *गत्वावच्छिन्नेति* । भिन्नव्यक्तौ तु तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक एव भेदोऽस्ति न सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽपि, गकारत्वस्य तत्रापि सत्त्वादिति भावः। *द्वयोर्घटयोरिति*। तत्रापि घटत्वेन रूपेण भेदाभावादिति

(कलाटीका)

मते दूषणमाह—*परस्येति*। आदिना नाशादिः। तदुपपादकतदुक्तप्रकारं खण्डयति—*नचेति*। जातिविषयत्वं तस्या इति भावः। यद्यप्यत्र पक्षे तदतिरिक्तजात्यनङ्गीकाराभेदं सुवचम्, न चैवं गत्ववान् ग इति न स्यात्, गुणगुणिनोरभेदेऽपि रूपवान् घट इतिवदुपपत्तेस्तथाप्यभ्युपेत्य तामाह—*द्वयोरिति*। अत्र तदभावस्य सत्त्वात् । तथाच व्यक्तिभेदस्यैव तत्र विषयत्वमावश्यकामिति भावः। सो ऽयं ग

(१) आपत्तेरिति क० घ० पुस्तके। (२) उत्पत्त्यैवेति मुद्रितेऽमुद्रिते ग० पु० पाठः।

योरपि सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञापत्तेः। प्रत्यभिज्ञाया व्यक्तिविषयकत्वे बाधकाभावाच्च। न च 'गकार उत्पन्नः' इति प्रतीतिर्बाधिका। श्यामो नष्टो रक्त उत्पन्न इति प्रतीते रूपगतोत्पत्तिविनाशारोपेण परम्परासम्बन्धेन वोपपत्तिवत् ध्वनिनिष्ठोत्पत्तेरारोपेण परम्परासम्बन्धेन वा तदुपपत्तेः। वर्णोच्चारणस्थलेऽपि तत्स्थाने जिह्वाया ईषदन्तरपाते वर्णानुपलब्धेर्ध्वन्युपलब्धेश्चानुभवेन हसितरुदितादौ जिह्वाभिघातवायुकण्ठसंयोगादेस्तज्जनकत्वस्यावश्यकत्वेन च वर्णोत्पत्तौ तदनङ्गीकारे प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनागौरवेण च तत्सत्त्वावश्यकत्वात्। अत एव

(कुञ्जिकाटीका)

भावः। *व्यक्तिविषयकत्वे इति*। भवन्मते जातिविषयप्रत्यभिज्ञा स्यादिति भावः। *श्यामो नष्ट इति*। रूपनाशे धर्मिणोऽपि नाशव्यपदेशात्। जिह्वासंयोगादीनां ध्वनिहेतुत्वं दर्शयति—*वर्णोच्चारणेति*। यत्र जिह्वासंयोगाद्वर्णस्य नाभिव्यक्तिस्तत्र ध्वन्युत्पत्तिदर्शनाद्वर्णस्थलेऽपि ध्वनिः स्वीकार्य इत्यर्थः। *तज्जनकत्वेति*। ध्वनिजनकत्वेत्यर्थः। *वर्णोत्पत्ताविति*। वर्णोत्पत्तिस्थले ध्वनेरनङ्गीकारे तादृशजिह्वासंयोगादीनां ध्वन्युत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वं च कल्पनीयं स्यादित्यर्थः। *तत्सत्त्वेति*। ध्वनिस्वीकारेत्यर्थः। *तत्त-

(कलाटीका)

इत्यादिस्वारस्येनाह—*प्रत्यभीति*। *इतीति*। इत्यादीत्यर्थः। एवमग्रेऽपि। श्यामो घट इत्यादौ भ्रमत्वमुक्त्वा प्रमात्वमाह—परम्परेति*। उत्पत्तेस्तदादेः परम्परया वर्णनिष्ठत्वाभ्युपगमान्न भ्रमत्वं साक्षात्सम्बन्धांशे भ्रम इत्यवशिष्यते तदपि सोऽयमित्यत्र तव व्यक्त्यभेदांशे भ्रमत्ववत्तुल्यम्। ननु वर्णस्थले ध्वनिसत्त्वे एव मानाभावः शङ्खाद्यभावेन तदुत्पत्त्यसम्भवश्चात आह—*वर्णोच्चारणेति*। तत्सत्त्वेत्यत्रान्वयः। ध्वनिसत्त्वेतितदर्थः। ननु भवतूभयत्र तथेति, वर्णस्थले तदुत्पादकसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पनया न तत्र सोऽत आह—*वर्णोत्पत्ताविति*। तद्विषये इत्यर्थः। इदं दृढयति—*अत एवेति*। वह्वुच्चा-

बहुषु शब्दमुच्चारयत्सु महाध्वनिः श्रूयते इति प्रतीतिः। यदि तु 'स एवायं शङ्खध्वनिः' इत्यादिप्रत्यभिज्ञया ध्वनीनामपि नित्यत्वं तर्हि तज्ज्ञानकरणीभूतवायुसंयोगनिष्ठं तत् तत्रारोप्यते, परम्परया बुध्यत इति वा बोध्यम् । एवमेव 'शब्दं कुरु' इत्यादिव्यवहारः। उच्चारयेति तदर्थो वा । लोहितः स्फटिक इत्यादावप्यारोप एव न तु परम्परया तत्प्रतीतिः। उक्ते स्वसमवायिसंयुक्तत्वं सम्बन्धः, स्फटिकस्य लौहित्यमित्यत्र स्वसंयुक्तसमवेतत्वं सम्बन्धः, इत्युभयोः सम्बन्धत्वकल्पने गौरवात्।

(कुञ्जिकाटीका)

त्रारोप्यत इति* । वायुसंयोगनिष्ठमुत्पत्त्यादिकमारोप्यत इत्यर्थः। *शब्दं कुर्विति* । अत्रापि ध्वनिगतोत्पत्तेः शब्द आरोप इत्यर्थः। ननु गुणचाक्षुषे चक्षुःसंयुक्तसमवायस्य हेतुतया तदभावात्कथं लोहितः स्फटिक इति प्रत्यय इत्यत आह–*आरोप एवेति* । परम्परामेव दर्शयति–*उक्त इति* । लोहितः स्फटिक इत्यत्र लौहित्यसमवायिनी या जपा तत्संयोगः स्फटिके ।

(कलाटीका)

रणमपि वर्णानुपलब्धिसाधकमिति भावः। अन्यथात्र दोषमाह—*यदि त्विति*(१) । युक्तेस्तौल्यादिति भावः। तथापि निर्वाहमाह—*तज्ज्ञानेति* । ध्वन्यभिव्यक्तीत्यर्थः। *तत्—उत्पत्त्यादिकम् । *इतिवेति* । वेतीत्यर्थः । तस्यास्तद्विषयत्वे बाधकं परदत्तदोषान्तरमुद्धरति—*एवमेवेति* । आरोपादिनैवेत्यर्थः। कृधातोः क्रियासामान्यार्थकत्वेन वक्ष्यमाणरीत्या आह—*उच्चारेति* । नन्वेवं लोहितः स्फटिक इत्यादावाद्ये भ्रमत्ववत् द्वितीयरीत्या प्रमात्वमपि स्यात्तच्च लोकादिविरुद्धमत आह–*लोहित इति* । एवव्यावर्त्यमेवाह–*न त्विति* । *उक्ते–लोहितः स्फटिक इत्यत्र ।

---

(१) ननु वर्णादिनित्यत्वसाधकयुक्त्या ध्वनीनामपि नित्यत्वसिद्धिरिति कथं तन्निष्ठोत्पत्त्याद्यारोपादिना निर्वाहोऽत आह–*यदि त्विति* । इति ख० पुस्तके पाठः ।

वस्तुतः सर्वत्रारोप एवोचितः। तत्र 'रसो रूपवान्' इत्याद्यप्रतीत्या परम्परासम्बन्धस्य विशिष्टबुद्ध्यनियामकत्वात्। एवमुदात्तत्वादिकमपि तन्निष्ठमेव तत्रारोप्यत इति नोदात्तादिगुणभेदादनेकत्वं वर्णानाम्। किञ्च प्रागनुपलभ्यमानत्वे सत्युपलभ्यमानत्वादिरूपेणोत्पन्नविनष्टसादृश्येन तत्रोत्पत्तिविनाशयोरारोपः। किञ्च प्रागसत्त्व सति सत्त्वरूपाया उत्पत्तेर्न वर्णेष्वनुभवः, वर्णमुच्चारयतीत्येव प्रत्ययात्। उच्चारितत्वं च कण्ठताल्वाद्यभिघातजन्याभिव्यक्तिविशिष्टत्वम्। स्त्रीशुका-

(कुञ्जिकाटीका)

वर्णेष्वप्युत्पत्त्यादिरारोप्यत एव न तु परम्परयेत्याह—*वस्तुत इति*। *रसो रूपवानिति*। रससमवायिसमवेतत्वस्य रूपे सत्त्वात्। *अनियामकत्वादिति*। एतेन विशिष्टप्रतीतिनियामकविशेषत्वं सम्बन्धत्वमित्यपास्तम्। *किञ्चेति*। प्रथमोपलम्भवत्त्वेनोत्पत्तिव्यवहार इत्यर्थः। *इत्येव प्रत्ययादिति*। उत्पादयतीति प्रतीत्यभावादिति भावः। ननूच्चारणेऽनित्यत्वापत्तिरत आह—*उच्चारितत्वं चेति*। *स्त्रीशु-

(कलाटीका)

सिद्धान्तमाह—*वस्तुत इति*। *सर्वत्र—प्रकृतेऽपि* बुद्धिनियामकत्वाभावात्। बुद्ध्यनियामकत्वादिति पाठान्तरम्। *तत्र—तद्विषये। बाधकं परदत्तदोषान्तरमुद्धरति—*एवमिति*। आदिना (१)अनुदात्तत्वादि ह्रस्वत्वादि च। *तन्निष्ठमेव—ध्वन्यादिनिष्ठमेव। ननु तन्निष्ठमेव तत्तत्रारोप्यते इति कोऽयं कुलधर्मोऽन्यघटादिनिष्ठस्याप्युत्पत्त्यादेस्तत्रारोपसम्भवादित्याह—*किञ्चेति*। आदिनैतद्विपरीत्यपरिग्रहः। *सादृश्येनेति*। सर्वत्रारोपेऽस्यैव बीजत्वादिति भावः। इदं च सर्वं तेषां परीत्योत्पत्तिमभ्युपेत्योक्तम्। वस्तुतः सैव नेत्याह—*किञ्चेति*। एवेन वर्णमुत्पादयतीति प्रत्ययव्यवच्छेदः। ननूच्चरितत्वमपि कण्ठाद्यभिघातजन्योत्पत्तिविशिष्टत्वमेवेति तावतापि किमत आह—*उच्चारीति*। नन्वेवं स्त्रीप्रभवोऽयं शुकप्रभवोऽयमित्यादिप्रतीतिस्तच्छ्रवणाच्छुकाद्यनुमानं च न स्यात्तस्य तज्जन्यतावच्छेदकवैजात्याधीनत्वा-

---

(१) अनुदात्तत्वादि इति ग० पुस्तके पाठः।

यनुमापकं तज्जन्यतावच्छेदकवैजात्यं च ध्वनिनिष्ठं वायुसंयोगनिष्ठं वा वर्णेष्वारोप्यत इति तदुपपत्तिः । तारत्वाद्यपि तन्निष्ठमेव । अत एव भामत्यां 'तारत्वादि वायुनिष्ठं वर्णेष्वारोप्यते' इति देवताधिकरणे (ब्र० सू० १।३।२६) अभिहितम् ।

यद्वा, तारत्वादयो गुणाः शब्दनिष्ठास्तदाश्रयत्वाच्छब्दस्य द्रव्यत्वम् आकाशरूपद्रव्याश्रयत्वाद् गुणत्वं च । कस्यचित् कश्चिद्वायुसंयोगस्तारत्वव्यञ्जकः, अपरस्य तु मन्दत्वव्यञ्जकः । तयोर्विरोधव्यवहारोऽपि येन वायुसंयोगेन यं प्रति तारत्वं व्यज्यते तम्प्रति मन्दत्वाव्यञ्जनमूलकः । परैस्तु कण्ठताल्वाद्यभिघातोत्पन्नस्य केनचिन्मन्दत्वेन ग्रहणं केनचित्तारत्वेन ग्रहणमि-

(कुञ्जिकाटीका)

केति* । श्रीशुकाद्युच्चारितत्वानुमापकमित्यर्थः । *तज्जन्यतावच्छेदकेति* । श्रीशुकादिजन्यतावच्छेदकेत्यर्थः ।

तदाश्रयत्वादिति । तारत्वाद्याश्रयत्वाच्छब्दस्य द्रव्यत्वमित्यर्थः । नन्वेवं शब्दस्य गुणत्वव्यवहारः कथमत आह-*आकाशरूपेति* । *परैस्त्विति* । एतस्य वक्तुमशक्यमित्यत्रान्वयः ।

(कलाटीका)

इत आह—*श्रीति* । *त्यं च—त्यमपि(१) । *तदुपेति* । तदनुमानाद्युपेत्यर्थः । प्रागवदेवाह—*तारेति* । *तन्निष्ठमेव—ध्वन्यादिनिष्ठमेव । तत्रारोप्यत इति शेषः । अत्रेतर(२)सम्मतिमप्याह—*अत एवेति* । तेषां तन्निष्ठत्वादेवेत्यर्थः । 'एवं तारत्वादेर्विरुद्धत्वमभ्युपेत्य परीत्योक्तम्, वस्तुतस्तदेव न' इतिमिश्राद्युक्तिरयुक्तेवेति ध्वनयन्नाह-*यद्वेति* । *नेष्ठाः (३)-निष्ठा एवाविरुद्धत्वात् । तदेवाह—*कस्यचिदिति* । यत इत्यादिः । नन्वेवं तयोर्विरोधव्यवहारः प्रसिद्धः कथमत आह—*तयोरिति* । तारत्वमन्दत्वयोरित्यर्थः । वर्णोत्पत्तिवादिमते दूषणमाह—*परैस्त्विति* । नन्वेकेनैव वायुसंयोगेन श्रोतृ-

(१) वैजात्यंच—वैजात्यमपि । चोऽप्यर्थे । (२) अत्रवाचस्पतिमिश्र" इति ख० पुस्तके पाठः ।

(३) ख० ग० पुस्तके त्रिवारं निष्ठापदम् ।

स्यत्र बीजं निर्वक्तुमशक्यम् । एतत् "उच्चैरुदात्तः" (अष्टा०सू०१-२-२९) इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । शुकसारिकानवनार्याद्युच्चारणव्यङ्ग्येषु तत्तदुच्चारितत्वानुमापकानि वैजात्यान्यपि वर्णनिष्ठानीति (१)विजातीयवायुसंयोगव्यङ्ग्यान्येव । प्रकृतिविकारभावस्तु बुद्धिविपरिणामेनैवोक्तरीत्या निर्वाह्यः । अन्यगतोत्पत्त्यादेरन्यत्रारोपे बीजं तु अन्तःकरणस्य रागादिदोष एव । 'सेयं दीपकलिका' इत्यादौ मानान्तरेण नाशसिद्धेः सेयमि-

---

(कलाटीका)

भेदेन तथा व्यञ्जनं स्वमतं बीजं वाच्यं, तत्रैव तावत् किं मानमत आह—*एतदिति* । तत्र ह्युच्चैः श्रूयमाण उदात्त इत्यर्थाभिमानेन "उच्चनीचस्यानवस्थितत्वात्संज्ञाऽप्रसिद्धिः" इति वार्तिकोक्तशङ्कायाः—इदमुच्चनीचमनवस्थितपदार्थकम् । तदेव हि कञ्चित्प्रति उच्चैर्भवति, कञ्चित्प्रति नीचैः। एवं हि कश्चित्कञ्चिदधीयानमाह—किमुच्चैः रोरूयसे ? शनैर्वर्ततामिति, स एवातथाधीयानमपरमाह—किमन्तर्दन्तकेनाधीषे ? उच्चैर्वर्ततामिति; एवमुच्चनीचमनवस्थितपदार्थकं, तस्यानवस्थितत्वात्संज्ञाया अप्रसिद्धिः' इत्युपपादनं भगवता कृतम् । एतेनोदात्तत्वादिकमपि तथैवेति सूचितम् । अत्रपक्षे स्त्रीशुकादिशब्देऽपि तदनारोप इत्याह—*शुकेति* । *उच्चारणेति* । कण्ठताल्वाद्यभिघातेत्यर्थः । ननु तन्मते तज्जन्यतावच्छेदकतया सिद्धवदत्र तत्सिद्धिरेव कथमत आह—*विजातीयेति* । तेषां स्वत एव भेदात् । *व्यङ्ग्यान्येव—व्यङ्ग्यतावच्छेदकान्येव(२) विशिष्टव्यङ्ग्यत्वाश्रयवन्ति । नन्वत्र पक्षे "इको यणचि" इत्यादौ कथं वर्णानां प्रकृतिविकृतिभावो ऽत आह—*प्रकृतीति* । *उक्तेति* । अन्तःकरणस्थेकारबुद्धिमपहाय यकारबुद्धिकरणादित्यर्थः । एवं चेदं तुल्यमेवोभयोः । उत्पत्त्यादेस्तु सर्वथाऽऽरोप एवेति ध्वनयन्ननतिप्रसङ्गायाह—*अन्येति* । सादृश्यद्वारेति भावः । नन्वभेदप्रत्यभिज्ञया तत्त्वेऽतिप्रसङ्गापत्तिरत आह—*सेयमिति* । (३)माना-

---

(१) इतिशब्दरहितः पाठः ख० पु० (२) व्यङ्ग्यानि वर्णनिष्ठान्येव । इति ख पुस्तकपाठान्तरम् ।

(३) मानान्तरप्रत्यक्षं प्रत्यभिज्ञाया दीपकलिकात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभावविषयत्वादाह—*सेयमित्यंशे इति* । व्यक्तिभेदांशे इत्यर्थः । इति ख० पुस्तकेऽधिकः पाठः ।

त्यंशे भ्रमत्वम् । न च नित्यत्वे वायुसंयोगादेः ककारादिप्रत्यक्षत्वं कार्यतावच्छेदकं वाच्यम्, मम तु कत्वमेवेति लाघवमिति वाच्यम् । अनन्तप्रागभावध्वंसादिकल्पनापेक्षया लघुत्वात् प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नविषयतया कत्वस्यैव (१)तत्कार्यत्वावच्छेदकत्वाच्च । न चैवं घटाद्यपि नित्यं स्यात् कपालसंयोगादिकं च व्यञ्जकं भविष्यतीति वाच्यम् । वर्णवदत्र(२)तदग्रहविपरीतग्रहयोरभावेनोत्पत्तिप्रतीतेर्विना बाधकं भ्रमत्वायोगात् ।

किञ्चैतत्कुलालादिव्यापारानन्तरमनुभूयमानस्य त-

(कुञ्जिकाटीका)

मानान्तरेणेति । प्रत्यक्षेण नाशदर्शनादित्यर्थः । *कत्वस्यैवेति* । प्रत्यक्षविषयतया उत्पादादिति भावः । *तदग्रहेति* । उत्पत्त्यग्रहेत्यर्थः । *विपरीतग्रहः—नित्यत्वग्रहः । प्रत्यक्षाद्यगम्यत्वात्कथं धर्मस्य बुद्धि-

(कलाटीका)

न्तरम्—प्रत्यक्षम् । सिद्धान्ते शङ्कते—*न चेति* । वर्णानामिति शेषः । आदिना जन्यत्वपक्षे ध्वनिपरिग्रहः । *कत्वमेव* । कत्वादिकमेव । क्रमेणाह—*प्रागभेति* । आदिना वर्णपरिग्रहः । इदं च गुरुधर्मस्यावच्छेदकत्वमभ्युपेत्य । वस्तुतोऽत्र तदपि नेत्याह—*प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नेति* । तत्पक्षे तथैव सत्त्वादेवमुक्तम् । उपलक्ष्यत्वं तृतीयार्थः । तदुपलक्षितकत्वादेरित्यर्थः । तथाच तदुपलक्षणं न तु विशेषणमिति न तस्य तत्त्वमिति भावः(३) । तत्रैव शङ्कते—*न चैवमिति* । तथा नित्यत्वेन वायुसंयोगस्याभिव्यञ्जकत्वे इत्यर्थः । स्यादिति सम्भावनायाम् । प्रत्यभिज्ञाया अत्रापि सत्त्वादिति भावः । चस्त्वर्थे । वर्णवादिति वैधर्म्ये दृष्टान्तः ।

नन्वत्र तदभावः स्ववासनाकल्पित एवात आह—*किञ्चेति* ।

(१) ख० पु० तच्छब्दविहीनः पाठः । (२) क० ग० घ० पुस्तके "वर्णवदित्यत्र" इति पाठः ।

(३) इदञ्चेत्यारभ्य-भावः इत्यन्तग्रन्थस्थले ख० पुस्तकेऽग्रिमपाठो दृश्यते । एवञ्च सिद्धान्तमतेनोक्त्वाऽस्य परमतत्वेन तद्रीत्या तस्यैव तत्त्वसम्भवोऽपीत्याह —*प्रत्यक्षेति* । कत्वावच्छिन्ने—प्रत्यक्षत्वावच्छिन्ननिष्ठविषयितानिरूपितविषयतासम्बन्धेन—प्रत्यक्षे सत्त्वेन कत्वस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वस्य सम्भवाच्चेत्यर्थः ।

व्यापारतः प्रागनुभूतेन घटेन(१) नाभेदप्रत्यभिज्ञा, अत्र त्वेतत्कण्ठताल्वादिव्यापारानन्तरमनुभूयमानस्य ततः प्रागनुभूतेनैवाभेदप्रत्यभिज्ञेति विशेषात्। नित्यत्वं चैषां सृष्ट्याद्यकालोत्पत्तिकत्वं प्रलयकालनाश्यत्वं चेत्येतावदेव।

अत एव "औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः" (जै०सू०५-अध्या-१पाद-१) इत्युक्तं जैमिनिना।

(कुञ्चिकाटीका)

रित्याशङ्क्योक्तम्-*औत्पत्तिकस्त्विति*। "औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धेस्तत्प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वात्" इति सूत्रम्। अस्यार्थः—शब्दार्थयोः सम्बन्ध औत्पत्तिकः=उत्पत्तिर्भावस्तेनावियुक्तो नित्यः, ज्ञायतेऽनेन ज्ञानम्, उपदिश्यतेऽनेन उपदेशः, तस्य=धर्मस्य ज्ञानं=निमित्तम्, उपदेशो=विधिवाक्ये शब्दः, अस्य ज्ञानस्यार्थेऽव्यतिरेको=व्यभिचाराभावः, प्रकारान्तरेणानुपलब्धेस्तद्विधिवाक्यं धर्मे प्रमाणं ज्ञानान्तरे तस्यानपेक्षत्वात्, बादरायणस्यापि सम्मतमेतदिति। शब्दार्थसङ्केतरूपस्य पौरुषेयत्वाद्विधिवाक्यानां तत्सापेक्षत्वेनाप्रामाण्यमिति तत्र पूर्वः पक्षः। शब्दार्थसम्बन्धस्यानादित्वान्न सापेक्षत्वेनाप्रामाण्यमिति सिद्धान्तः।

(कलाटीका)

अनुभूतेन(२) नष्टेन चिरकालस्थायित्वेन विद्यमानविषये एव तत्र तत्प्रतीतेर्लोकनिरूढत्वादिति भावः। त्वया क्षणिकत्वस्यैवाङ्गीकारेणाह—*नैवेति*। नष्टेनैवेत्यर्थः। एवं चान्यथानुपपत्त्या(३) तयाऽत्र तत्सिद्धिस्तत्र तु देशान्तरकालान्तरदृष्टस्य तत एव पुनर्दर्शनसम्भवेन तदुपपत्त्या न तया तत्सिद्धिरिति भावः। नन्वेषां पारमार्थिकनित्यत्वे ततो द्वैतापत्तिरत आह—*नित्यत्वं चैषामिति*। *एतावदेव—व्यावहारिकमेव।

मीमांसकैरपि स्वीक्रियमाणं सम्बन्धनित्यत्वमिदमेव नान्यादृशमिति तत्सम्मतत्वान्न तद्विरोधोऽपीत्याह—*अत एवेति*। अस्यार्थं सूचयन्नाह—*औत्पत्तिकेति*। पारमार्थिकनित्ये एवं व्यवहाराभा-

(१) प्रागननुभूतेन पटेन क० ख० पुस्तकस्थपाठः। (२) अनुमानेन इति ख० ग० पुस्तके पाठः।
(३) त्नुपपत्त्या। त्नुपपद्यमानया। इति च ख० घ० पुस्तके पाठौ।

औत्पत्तिकशब्देनेदमेव नित्यत्वं वक्तुं शक्यं नान्यादृशम् । (१)एवमत्राधिकरणे उक्तेन शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वेन वेदस्य निरपेक्षबोधकत्वरूपं प्रामाण्यं समर्थ्य शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वमयुक्तं शब्दानामनित्यत्वादिति-तदाक्षेपसमाधानाय शब्दनित्यतासिद्धान्तकं शब्दाधिकरणमारब्धम् । तच्च वाचकनित्यतापर्यन्तं तात्पर्यमवगमयति न तु वर्णनित्यतामात्रे इति बोध्यम् ।

अत एवानेककर्तृकोच्चारणविषये ऽप्येकमिदं घटपदमिति प्रत्ययः । "एक इन्द्रशब्दो ऽनेकेषु क्रतुष्वाविर्भवति" इत्यादिना "सरूपसूत्रे" (अष्टा०सू०१–२–६४) भाष्ये स्फुटमेतत् । न हीयमेकत्वधीर्वर्णविषया तेषामनेकत्वात् । वनराश्याद्यप्यतिरिक्तमेव । न चैकार्थ-

(कुञ्जिकाटीका)

*इदमेव—प्रवाहानादित्वरूपमेव । *एवमत्रेति* । अस्मिन्नधिकरणे एवमुक्तेन नित्यत्वेनेत्यन्वयः । ननु वृक्षसमूहे वनमितिवदेकत्वप्रत्ययस्तत्राह—*वनराश्यादीति* । अन्यथा भवन्मते ऽप्यवयवापेक्षयाऽ

(कलाटीका)

वाङ्गगदुत्पत्तिकालकृत इति तदर्थः । नन्वेवमपि शब्दनित्यत्वं न तेषामभिमतमत आह—*एवमिति* । उक्तप्रकारेणेत्यर्थः । अत्र (२)सम्बन्धाधिकरणे तयोः सम्बन्धस्य नित्यत्वादेवेत्यनेनेत्यर्थः । एवमग्रे ऽपि । ननु तावता वर्णानां भवतु नित्यत्वं पदादेस्तु कुतस्तत्त्वमत आह—*तच्चेति* । अन्यथेष्टतत्प्रामाण्यासिद्धेः ।

इदमावश्यकमित्याह—*अत एवेति* । वाचकस्य पदादेर्नित्यत्वादेवेत्यर्थः । अत्र प्रागुक्तमेव दार्ढ्यायाह—*एक इति* । अर्थानुवादो ऽयं भाष्येऽपि । अत एवेत्याद्युक्तमुपपादयति—*न हीयमिति* । नन्वेवं कथमेकं वनमित्यादिप्रतीतिरत आह—*वनेति* । ननु तत्रैकदेशावच्छिन्नत्वस्योपाधेः सम्भवेन तदेकत्वेनौपाधिकी सा प्रतीतिरिति किमर्थं तत्र तत्त्वाङ्गीकार इति चेदस्तु तत्र तथा, प्रकृते तु

(१) "एवं मन्त्राधिकरणे" इति क० ग० पुस्तके ।

(२) सम्बन्धाधिकरणशब्देति । नित्यत्वेनेति च पाठः ख पुस्तके ।

बोधहेतुत्वेनैकत्वम् । तेनैकत्वमेकत्वेन चैकार्थधीहेतुते-त्यन्योन्याश्रयापत्तेः । किञ्चार्थबोधाभावेऽप्येकं पदमि-त्यादेरप्रसिद्धार्थपदश्रवणे दर्शनादेकबुद्धिविषयत्वेन तु न तत्त्वम् । सर्वोच्चारणविषयेन्द्रशब्दानामेकज्ञानावि-षयत्वासम्भवात् । न चैकजातीयबुद्धिविषयत्वम् । वि-षयैक्ये बुद्धीनामेकजातीयत्वं तदेकजातीयत्वेन च वि-षयैक्यमित्यन्योन्याश्रयात् । किञ्चैवमेकः पट इति व्य-वहारस्याप्येकबुद्धिविषयतया (१)तत्समूहेनैवोपपत्तौ तत्राप्यतिरिक्तावयव्यसिद्ध्यापत्तिः । यदि तत्रैक इति व्यवहारात्तत्सिद्धिस्तर्हि प्रकृतेऽपि समम् । न चैक इन्द्रशब्द इत्यस्य एकजातीय इत्यर्थः । तावच्छब्दक-ल्पनं तत्र चैकजातिकल्पनमित्यपेक्षया तदेकत्वस्यै-वौचित्यात् । घटत्वजात्यैक्येन दशसु घटेषु

(कलाटीका)

नोपाधिसम्भव इत्याह—*न चैकेति* । *तेन—एकार्थधीहेतुत्वेन । (२)ज्ञतावयं दोषः । दोषान्तरमाह—*किञ्चेति* । अप्रसिद्धार्थपद-श्रवणे सति सङ्केताग्रहादर्थबोधाभावे ऽप्येकं पदमित्यादेर्दर्शनादि-त्यर्थः । आदिना एकं वाक्यमेको ऽनुवाक इत्यादिपरिग्रहः । तस्यार्थ-बुद्ध्युत्तरकालं ग्राह्यत्वादिति भावः । उपाध्यन्तरं निराचष्टे—*एके-ति* । समूहालम्बनात्मकैकधीगोचरघटपटादेरपि तत्त्वापत्तिरिति तु न, आरोपे सति निमित्तानुसरणं, न तु निमित्तमस्तीत्यारोप इति न्यायात् । अत आह—*सर्वोच्चारेति* । ज्ञानानां तत्र भेदात् । प्राग्वदेवाह—*न चैकेति* । अभ्युपेत्याद्ये सिंहावलोकन्यायेन दोष-माह—*किञ्चैवमिति* । तत्र तत्प्रतीतेस्तथोपपादने इत्यर्थः । *तत्स-मूहेन—तन्तुसमूहेन । उक्ताशयेनैवाह—*यदीति* । *तत्सिद्धिः*—अति-रिक्तावयविसिद्धिः । ननु भाष्यस्यान्यथोपपत्त्या (३)नेष्टार्थसाधकत्वमि-त्याह—*न चैक इति* । दोषान्तरमाह—*घटत्वेति* । इदं द्वयम-

(१) "विषयतत्समूह" इति ख० पु० (२) "ज्ञताव" इत्यस्य स्थाने "असाव" इति ख० पुस्तके पाठः ।
(३) कथमिष्टार्थ इति ख० ग० पुस्तके पाठः ।

एको घट इति प्रतीत्यापत्तेश्च । एकजातीय इन्द्रशब्द इत्यव्यवहाराच्च ।

तच्चेदं पदं प्रकृतिप्रत्ययविभागवत्, प्रकृत्यादिकमपि नित्यमेव । यद्वाऽखण्डमेव तत् । अन्यथा वर्णानामपि "तस्यादित" (अष्टा०सू०१-२-३२) इति शास्त्रबलाहकारादिषु च रेफलृकाराकारेकारोकारादिभागानामनुभवसिद्धत्वाच्च भागवत्त्वे, भागानामपि तुल्यन्यायादवयवकल्पनायां परमाणुतुल्यानामवशेषः स्यादिति सैव घटादीनामवयवसमुदायरूपत्वे दुरवस्था सैवात्रापि । एवं च पदपदार्थव्यपदेशरहितं निरीहमेव जग-

(कुञ्जिकाटीका)

वयविनोऽतिरिक्तत्वं न स्यादिति भावः ।

*विभागवदिति । विभागविशिष्टमित्यर्थः । *तत्* पदम् । *वर्णानामपीति* । भागवत्त्वे इत्यत्रान्वयः । *अवशेष इति* । परमाणौ विश्रान्तिः स्यादित्यर्थः । *दुरवस्थेति* । परमाणुसमूहरूपत्वेऽप्रत्यक्षापत्तिरूपेत्यर्थः । *निरीहमेवेति* । परमाणुपुञ्जात्मकस्य घटस्योत्पाद्यत्वाभावादिति भावः । किञ्च परमाणूनां निरवयत्वेऽवयवसंयोगाभावाद्द्व्यणुकाद्युत्पत्तिर्न स्यात् । तदुक्तं हरिणा—

भागानामनुपश्लेषान्न वर्णो न पदं भवेत् ।
तेषामव्यपदेश्यत्वात्किमन्यदुपदिश्यताम् ॥ इति ।

अस्यार्थः-वर्णभागानामनुपश्लेषान्न वर्ण एकः कश्चित्स्यात्तदभावे

(कलाटीका)

भ्युपेत्योक्तम् । वस्तुतस्तदेव नेत्याह--*एकेति* । तत्त्वे तु गौणवन्मुख्यो ऽप्युचित इति भावः ।

अत्रैव शास्त्रस्वरसानुरोधेन तावत् सखण्डत्वमाह-*तच्चेदमिति* । वर्णावयवकं नित्यमेकं व्यापकं चेत्यर्थः । नन्वेवमनित्यत्वाद्यापत्तिरत आह--*प्रकृत्यादीति* । लाघवादखण्डत्वमाह--*यद्वेति* । प्रकृतिप्रत्ययविभागशून्यमेवेत्यर्थः । विपक्षे बाधकमप्याह—*अन्यथेति* । वर्णानामित्यस्य भागेत्यत्रान्वयः । चस्त्वर्थे वैलक्षण्याय । *दुरवस्था* तदप्रतीत्यादिरूपा । इष्टापत्तावाह-*एवं चेति* । तदसिद्धौ चेत्यर्थः ।

त्स्यात् । सावयवत्वे नित्यताभङ्गश्चेति वाक्यमपि पदविभागरहितमखण्डमेव । "वाक्यादपोद्धृत्य पदान्यन्वाख्यायन्ते" इति भाष्यात् । तत्र क्वचिद्वाक्यस्यैव विभज्यान्वाख्यानं क्वचित्पदस्यैवेति लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्था । न च वर्णेषु नावयवाः, तदवभासस्तु तत्तदुच्चारणविशेषव्यङ्ग्यतत्तद्वर्णसमानाकारक्रमिकध्वनिविशेषो-

(कुञ्जिकाटीका)

पदं न स्यात्, पदाभावे वाक्यं न स्यादिति किं तदेकं वाचकत्वेन व्यवह्रियेतेति । पदवद्वाक्यमप्यखण्डमित्याह *वाक्यमपीति* । एवं चाखण्डस्फोटलक्षणः शब्दो वाक्यमिति लक्षणं बोध्यम् । *अपोद्धृत्येति* । कल्पनया प्रविभज्येत्यर्थः । वाक्यस्थपदानामपोद्धारेण च वाक्यस्याखण्डता दर्शिता । नन्वेवं वाक्यसंस्कारपक्षासम्भव इत्यत आह-*क्वचिदिति* । इदमत्र चिन्त्यते । कानि सन्तीत्यादौ युगपत्संस्कारो नोचितः, युगपत्सर्वेषां बुद्धिविषयत्वस्यानुभवविरुद्धत्वात् । तस्माद्वाक्यस्य प्रविभज्यान्वाख्याने वाक्यसंस्कार इत्येवारोपो युक्तः । *तदवभासस्त्विति* । रेफसदृशध्वन्युपरागात् रेफावभास इत्यर्थः ।

(कलाटीका)

कस्याप्यभावादिति भावः । पद उक्त्वा प्रकृत आह-*वाक्यमिति* । उक्तयुक्तेरभावादाह—*पदेति* । *भाष्यादिति* । अन्यथापोद्धृत्येति न वदेत् । अपोद्धरणं च कल्पनम्, तदा तु तेषां स्वरसत (१)एव सत्त्वमिति भावः । तदपि द्वेधेति तत एव लब्धमित्याह—*तत्रेति* । अन्वाख्यानविषय इत्यर्थः । *क्वचिदिति* । कानि सन्तीत्यादावित्यर्थः । *क्वचित्*-घटमानयेत्यादौ । पदस्य सखण्डत्वेऽप्यन्ययेत्याद्युक्तदोषमुद्धरति—*न चेति* । न सन्त्येवावयवा इत्यर्थः । नन्वेवं वर्णानामप्यखण्डत्वसिद्धयोक्तशास्त्रानुभवविरोधापत्तिरत आह—*तदवेति*(२) । तदवेत्यनेन विरोधोद्धारः(३) । नन्वेवं

(१) स्वरसत्वमितिभावः इति ख० ग० पु० पाठः।

(२) एवञ्च पदाद्यखण्डमेवास्त्विति भावः । "पदे न वर्णा विद्यन्ते" इतिहरिसम्मतमाह—*पदेवर्णविभागस्येति* । तथाच वर्णपदयोरुच्छेद एव स्यात् । नचैवं वर्णत्वेन सखण्डमेव सिद्धमिति कथमखण्डत्वं, प्रकृतिप्रत्ययाद्यवयवराहित्येनैव तत्त्वस्योक्तत्वात्, सखण्डपदस्फोटाद्युक्तरीत्या समुदायशक्त्यैव बोधस्य जायमानत्वेन तत्र तत्सत्त्वे मानाभावादिति भाव इत्यधिकः ख० पु० पाठः।

(३) आदिना प्रकृतिप्रत्ययपरिग्रहः। अयमधिकः पाठः कुत्रचित्। परन्त्वेतच्छून्यपाठः प्रचुरः।

परागोपाधिरिति वाक्यम् । पदे वर्णविभागस्य वाक्ये पदावभासस्याप्येवमेवोपपत्तेः । शास्त्रं तु रेखागवयन्यायेनेत्याहुः ॥

तन्न । अनेकवर्णध्वनिकल्पने मानाभावात् । अवर्णानामैक्यमवर्णककारादीनां चानेकत्वमित्यर्धजरतीयस्यान्याय्यत्वाच्च । तस्मादुक्तरीत्याऽऽकाशवृत्तिरेकः स्फोट एव श्रोत्रग्राह्यः । अत एव चैको गकार इति प्रत्ययः । कत्वादिकं चाभिव्यञ्जकवायुनिष्ठं तत्तत्स्थानाभिघातव्यङ्ग्यम् । कत्वादिवैजात्याक्रान्तैः स्वरूप-

(कुञ्जिकाटीका)

पदे वर्णेति। वर्णावयववत् पदे वर्णावभासः कल्पित इत्यर्थः । ननु पदानां नित्यत्वे शास्त्रवैयर्थ्यमत आह—*शास्त्रं त्विति* ॥

परे तु वर्णादीनामेकत्वमित्यारभ्योक्तमतं दूषयति—*तन्नेति* । *अवर्णानामिति* । अकाराणां परस्परमैक्यमकारककारयोस्तु परस्परं नैक्यमित्यत्र बीजाभाव इत्यर्थः । ननु वायुनिष्ठं कत्वादि कथं व्यज्यते तत्राह—*तत्तत्स्थानेति* । *कत्वादीति* । कत्वादिवैजात्यवता वा-

(कलाटीका)

शास्त्राप्रामाण्यप्रसङ्गः, पदवाक्ययोरखण्डत्वात्, शास्त्रस्य च प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां व्युत्पादनपरत्वादत आह—*शास्त्रमिति* । उपपन्नमिति शेषः । आद्ये दोषमाह—*अनेकेति*। उभयसाधारणं दोषमाह—*अवर्णानामिति* । वैखरीपक्षीयसिद्धान्तमात्रं, स्वसिद्धान्तेऽप्यन्यथोपपादयितुं प्रागुक्तसिद्धान्तमुपसंहरति—*तस्मादिति* । तत्पक्ष उक्तदोषद्वयादित्यर्थः । (१)बोध्यमित्यत्रान्वयः । *आकाशेति* । उभयाकाशेत्यर्थः । तदेवाऽऽह—*अतएवचैक इति* ।

ननु विलक्षणवायुसंयोगा एव श्रोत्रेन्द्रियग्राह्याः सन्तु किमेकस्याप्यतिरिक्तस्य कल्पनयाऽत आह—*अत एवैक इति* । तस्यैकत्वादेवेत्यर्थः। नन्वेवं कथमेकत्वमत आह—*कत्वादिकं चेति*(२) । स्फोटाभिव्यञ्जकत्वेन परस्वीकृतवर्णनिष्ठेत्यर्थः । तस्यापि नित्यत्वमाह—*तत्तदिति* ।

(१) नतूक्तरीत्येति भावः । इति ख० पुस्तके पाठः ।

(२) सिद्धान्तमतेन तत्प्रयुक्तगौरवमपीत्याह—*कत्वादिकं चेति* । इति ख० घ० पु० पाठः ।

षितस्य भानं तदनाकान्तैस्तु ध्वनिरूपेण । ककार उत्पन्न इत्यादिप्रत्ययस्तु प्राग्वदेव ज्ञाननिष्ठोत्पत्त्या-आरोपेण । न च वायुनिष्ठकत्वादेः श्रोत्रेण ग्रहे 'येन यस्य धर्मो गृह्यते तेन तदपि' इति न्यायेन वायूनामपि श्रोत्रेण ग्रहणापत्तिरिति वाच्यम् । यद्वृत्तितया धर्मग्रहणं तस्यैव धर्मिणस्तेन ग्रहणस्य चक्षुरादौ क्लृप्तत्वात् । स्फोटवृत्तितया च(१)श्रोत्रेण ग्रहणं न वायुवृत्तितया । रसनादौ रसादिमात्रग्राहकताया दृष्टत्वाच्च । व्यञ्जकगतवैजात्यमादायैव ककारहकारयोर्भेदव्यवहारः । अद्वै-

(कुञ्जिकाटीका)

युना शब्दस्वरूपस्य भानमित्यर्थः । *प्राग्वदेवेति* । यदुक्तं तत्स्फुटयति—*ज्ञाननिष्ठेति* । *येनेति* । इन्द्रियेणेति शेषः । *वायूनामपीति* । गुणगुणिनोः समानेन्द्रियग्राह्यत्वादिति भावः । *रसादिमात्रेति* । न तु जलस्यापीत्यर्थः । मात्रशब्देन द्रव्यव्यवच्छेदः । रसनादिना रसत्वादेरपि ग्रहणात् । *ककारेति* । समानस्थानत्वेऽपीत्यादिः ।

(कलाटीका)

(२)नन्वेवं कथं स प्रत्ययो ऽतः प्राग्वदेवाऽऽह—*कत्वादीति* । विजातीयैर्वायुभिरित्यर्थः । *रूषितस्येति* । तस्यैव स्फोटस्येत्यर्थः । "रूष" भूषायाम् । प्रागुक्तध्वन्युपपत्तिमाह—*तदनेति* । अत एव विजातीयैस्तैरित्यर्थः । रूपेण भानमित्यस्यानुषङ्गः । दार्ढ्याय प्रागुक्तं स्मरति—*ककार इति*(३) । प्रकाशे तु ततो विशेषमप्याह—*ज्ञानेति* । (४)प्रत्यक्षेत्यर्थः । तत्र शङ्कते—*नचेति* । *यद्वृत्तीति* । येनेति शेषः । चस्त्वर्थे । एवं क्लृप्तनियमेन तं नियमं निरस्यार्थव्यभिचारात्स नियम एव नेत्याह—*रसनादाविति* । मात्रपदेन धर्मिव्यवच्छेदः । नन्वेवमपि ककारहकारयोरैक्यप्रत्ययापत्तिर्भिन्नत्वप्रतीत्यनापत्तिश्च तस्यैक-

---

(१) "च तस्य श्रोत्रेण" इति मुद्रितेऽमुद्रिते च ग० पुस्तके पाठः ।

(२) नन्वेवं सदातत्प्रतीत्यापत्तिरत आह—*तत्तदिति* । एवञ्च तदपि नित्यमिति भावः । इति ख० पुस्तके पाठान्तरम् ।

(३) नन्वेवं कथमुत्पत्त्यादिप्रतीतिरत आह—*ककार इति* । अग्रिमादिना नाशः । आरोपमात्रांशे तुल्यत्वादाह—*प्राग्वदेवेति* । इति ख० पु० पाठः ।

(४) आदिना नाशः । एवं प्रागपि । इति क० ग० घ० पुस्तके पाठः ।

षितस्य भानं तदनाकान्तैस्तु ध्वनिरूपेण । ककार उत्पन्न इत्यादिप्रत्ययस्तु प्राग्वदेव ज्ञाननिष्ठोत्पत्त्या-द्यारोपेण । न च वायुनिष्ठकत्वादेः श्रोत्रेण ग्रहे 'येन यस्य धर्मो गृह्यते तेन तदपि' इति न्यायेन वायूनामपि श्रोत्रेण ग्रहणापत्तिरिति वाच्यम् । यद्वृत्तितया धर्मग्रहणं तस्यैव धर्मिणस्तेन ग्रहणस्य चक्षुरादौ क्लृप्तत्वात् । स्फोटवृत्तितया च(१)श्रोत्रेण ग्रहणं न वायुवृत्तितया । रसनादौ रसादिमात्रग्राहकताया दृष्टत्वाच्च । व्यञ्जकगतवैजात्यमादायैव ककारहकारयोर्भेदव्यवहारः । अद्वै-

(कुञ्जिकाटीका)

युना शब्दस्वरूपस्य भानमित्यर्थः । *प्राग्वदेवेति* । यदुक्तं तत्स्फुटयति—*ज्ञाननिष्ठेति* । *येनेति* । इन्द्रियेणेति शेषः । *वायूनामपीति* । गुणगुणिनोः समानेन्द्रियग्राह्यत्वादिति भावः । *रसादिमात्रेति* । न तु जलस्यापीत्यर्थः । मात्रशब्देन द्रव्यव्यवच्छेदः । रसनादिना रसत्वादेरपि ग्रहणात् । *ककारेति* । समानस्थानत्वेऽपीत्यादिः ।

(कलाटीका)

(२)नन्वेवं कथं स प्रत्ययो ऽतः प्राग्वदेवाऽऽह—*कत्वादीति* । विजातीयैर्वायुभिरित्यर्थः । *रूषितस्येति* । तस्यैव स्फोटस्येत्यर्थः । "रूष"भूषायाम् । प्रागुक्तध्वन्युपपत्तिमाह—*तदनेति* । अत एव विजातीयैस्तैरित्यर्थः । रूपेण भानमित्यस्यानुषङ्गः । दार्ढ्याय प्रागुक्तं स्मरति—*ककार इति*(३) । प्रकाशे तु ततो विशेषमप्याह—*ज्ञानेति* । (४)प्रत्यक्षेत्यर्थः । तत्र शङ्कते—*नचेति* । *यद्वृत्तीति* । येनेति शेषः । चस्त्वर्थे । एवं क्लृप्तनियमेन तं नियमं निरस्यार्थव्यभिचारात्स नियम एव नेत्याह—*रसनादाविति* । मात्रपदेन धर्मिव्यवच्छेदः । नन्वेवमपि ककारहकारयोरैक्यप्रत्ययापत्तिर्भिन्नत्वप्रतीत्यनापत्तिश्च तस्यैक-

---

(१) "च तस्य श्रोत्रेण" इति मुद्रितेऽमुद्रिते च ग० पुस्तके पाठः ।

(२) नन्वेवं सदातत्प्रतीत्यापत्तिरत आह—*तत्तदिति* । एवञ्च तदपि नित्यमिति भावः । इति ख० पुस्तके पाठान्तरम् ।

(३) नन्वेवं कथमुत्पत्त्यादिप्रतीतिरत आह—*ककार इति* । आग्निमादिना नाशः । आरोपमात्रांशे तुल्यत्वादाह—*प्राग्वदेवेति* । इति ख० पु० पाठः ।

(४) आदिना नाशः । एवं प्रागपि । इति क० ग० घ० पुस्तके पाठः ।

भागः। भेदेन कल्पिता अपि ते पदवदेव नित्याः। तदुक्तम् "आद्यन्तौ" (अष्टा०सू०७-१-४६) इति सूत्रे भाष्ये "नित्येषु शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यम्" इति। वर्णशब्देन प्रकृतिप्रत्ययागमादयः।

यद्वाऽखण्डान्येव पदानि वाक्यानि च। रेखागवयन्यायेन तदन्वाख्यानार्थं कल्पिते पदादौ प्रकृत्यादिविभागकल्पना पदविभागकल्पना च। इदमपि "आद्यन्तौ" इत्यत्र भाष्ये। स्फोट एव कत्वादिना व्यज्यत इति "ऐऔच्" इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम्। तत्र हि नरसिंहवज्जात्यन्तरत्वाद्वर्णैकदेशानां वर्णग्रहणेनाग्रहणमिति पक्षे 'क्लृप्तः' इत्यत्र "कृपो रो लः"(अष्टा०सू०८-२-१८)इति

(कुञ्जिकाटीका)

पदवदेवेति। प्रकृत्यादयोऽपि नित्या इत्यर्थः।

(कलाटीका)

भेदेनेति। ननु तत्र वर्णानां तत्त्वमुक्तं न प्रकृत्यादेरत आह—*वर्णेति*। वर्णस्फोटस्य तत्स्वरूपत्वात्।

अथाखण्डपक्षमाह—*यद्वेति*। नन्वेवं शास्त्राप्रामाण्यमत आह—*रेखेति*। *तत्*—अखण्डपदादि। आदिना वाक्यम्। अत एव यथासंख्यमाह—*प्रकृत्येति*। अत्रापि प्राग्वत् सम्मतिमाह—*इदमपीति*। तत्र हि "अनागमकानां सागमकाः" इति द्वेधा उपपाद्य "अथवा एकया आनुपूर्व्या अयं शब्दान्तरमुपदिशति प्रकृतिस्ततो वलाद्यार्धधातुकं ततः पश्चादिकारं यस्मिंस्तस्यागमबुद्धिर्भवति" इत्युक्तम्। एतदाह—*अस्ति स्तः एधीति*। "तत्त्वतो रूपार्थान्वयाभावात्कल्पिताभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यामेवार्थवत्तामाश्रित्यासत्यप्रकृतिप्रत्ययोपदेशेन सत्यस्य पदस्य व्युत्पादनं क्रियते रेखागवयेनेव सत्यगवयस्य" इति कैयटः। "अत्र पक्षे वाचकस्यैवानया प्रनाड्या व्युत्पादनम्। उत्तरपक्षे तु कल्पितस्यानेन साक्षात् बोधनं तेन च बोधकस्याखण्डस्य बोधनमिति भेदः" इत्युद्द्योतश्च। उक्तार्थे सिंहावलोकनन्यायेन सम्मतिमाह—*स्फोट एवेति*। *जात्यन्तरेति*। समूहस्येति

लत्वाप्राप्तिमाशङ्क्य "अथवोभयतः स्फोटमात्रं निर्दिश्यते रश्रुतेर्लश्रुतिर्भवति" इत्युक्तम् । तस्यायम्भावः । वस्तुतो रत्वादिमान्न कश्चित्, किं तु अन्यगततत्तद्रूपेण स्फोटस्यावभासमात्रम् । एवं च 'कल्प्यते' (१)इत्यादावस्याप्रवृत्तिः स्यात्, अतोरेफावभासिस्फोटप्रसङ्गे लकारावभासस्फोट इत्यर्थः । एवं च सर्वत्र सिद्धम्, कृपावपि रेफावभाससत्त्वात् । आकारादौ तु नैवं ह्रस्वावभास इति न तत्र ह्रस्वाकारावभासप्रयुक्तं कार्यम् ।

यत्तु कैयटेनान्तर्भूतानन्तर्भूतसाधारणी जातिर्निर्दिश्यत इति व्याख्यातम् । तन्न । तादृशजातिसत्त्वे मानाभावात्, 'नरसिंहवद्वर्णान्तरम्' इति स्वोक्तिविरो-

(कुञ्जिकाटीका)

उभयत इति । स्थानिन्यादेशे चेत्यर्थः । शब्दानामनित्यत्वे ऽपि तद्गता जातिर्नित्या । सर्वं स्फोट इति मतेनाह—*रश्रुतेरिति* । *न कश्चिदिति* । वर्णा इति शेषः ।

अन्तर्भूतानन्तर्भूतेति । "कृपो रोल" इत्यत्र स्वतन्त्रास्वतन्त्ररेफसाधारणी रत्वजातिः स्थानित्वेनाश्रीयत इत्यर्थः । *स्वोक्तिविरोधाच्चेति* ।

(कलाटीका)

भावः । कैयटोक्तिरियम् । *आशङ्क्य* । कृप उः रः ल इति च्छेदेन समाधायेति शेषः । *वस्तुत इति* । तेषामभिन्नानामनङ्गीकारात् (२)*एवम्*—केवलावभासे च । अपिना चक्लृपे इत्यादि । एवं च सूत्रवैयर्थ्यापत्तिरिति भावः श्रुतेरिति—भाष्यस्य । *एवञ्च*—तदर्थे च । तदेवाह—*कृपादाविति* । चक्लृपे इत्यादावित्यर्थः । अपिना कल्पते इत्यादि । अतिप्रसङ्गो ऽत्र पक्षे नेत्याह—*आकारादाविति* । *कार्यम्* । वाचा तरतीत्यादौ ह्रस्वलक्षणघ्नादिकम् ।

तत्रत्यकैयटं खण्डयति—*यत्त्विति* । ननु "सर्वतो बलीयसी" इति न्यायेन तत्स्वीकारो ऽत आह—*नरेति* । "अथवा पुनर्न गृह्यन्ते"

(१) कल्पते इति क० घ० पु० पाठः ।

(२) *तत्तद्रूपेण* । रत्वलत्वादिरूपेणेति पाठे रत्वादिरूपेणेत्यर्थः ।

धाच, 'सादृश्यात्तु प्रत्यभिज्ञा' इति स्वोक्त्यसङ्गतेश्च, श्रुतिपदास्वारस्याच्च, रजातेर्लजातिरित्यनुक्तेश्च। तादृशजातिसत्त्वे वर्णैकदेशानामपि तज्जातिमत्त्वेन 'वर्णग्रहणेन ग्रहणम्' इति पक्षस्यैव सिद्ध्या ग्रहणपक्षमुक्त्वा 'अथवा न गृह्यन्ते' इति पक्षे तत्समाधानपरभाष्यासङ्गतेश्च। अत एवाष्टमे "रषाभ्याम्" (अष्टा०सू० ८-४-१) इति सूत्रे कैयटः। यथाच नरसिंहावयवानां नरत्वसिंहत्वजातियोगाभावात्पुरुषमृगराजाभ्यामेकाकृतियोगाभावः, एवं वर्णवर्णैकदेशयोरपीति। स्फोटपदस्य च तत्तद्वर्णपदादिरूपेण ताल्वाद्यभिघाताज्ज्ञानविषयो मध्यमावस्थोऽर्थ इत्यलम्॥

(कुञ्जिकाटीका)

दृष्टान्तासङ्गतेरिति भावः। *श्रुतिपदेति*। श्रवणस्य व्यक्तिविषयकत्वात्। *इत्यनुक्तेश्चेति*। अन्यथा भाष्यकार इत्थमेवावक्ष्यदित्यर्थः। *समाधानपरेति*। रश्रुतेर्लश्रुतिर्भवतीत्याकारकेत्यर्थः। *पुरुषमृगराजाभ्यामिति*। नरसिंहावयवानामित्यनुकृष्टव्यम्। *मृगराजः*—सिंहः। *रपीति*—आहेति शेषः। ननु स्फोटे वर्णविभागाभावात् रश्रुतेरिति पूर्वोक्तभाष्यासङ्गतिरत आह—*स्फोटपदस्य चेति*॥

(कलाटीका)

इति प्रतीकं धृत्वेति भावः। तत्रत्यमेवाह—*सादृश्यादिति*। आदिना तत्त्वासिध्या पृथगनुपलब्धानां वर्णानां समुदाये नास्ति सत्त्वमित्यस्य परिग्रहः। *तत्समेति*। तत्र लत्वाप्राप्तिशङ्कासमाधानपरोक्तभाष्येत्यर्थः। कैयटस्यापि तत्र न निर्भर इत्याह—*अत एवेति*। मदुक्तस्य तदभीष्टत्वादेवेत्यर्थः। यत्तु प्रागुक्तरीत्या पदादिरूपेणाभिव्यक्तस्यार्थप्रत्यायकत्वात्स्फुटत्यर्थोऽस्मादिति व्युत्पत्त्या स्फोटत्वव्यवहार इति तन्नेत्याह—*स्फोटेति*। तथाच न केवलं स्फुटत्यर्थो ऽस्मादिति स्फोट इति प्राचोक्ता सा व्युत्पत्तिः, स्फोटो वाचक इत्यत्र पौनरुक्त्यापत्तेः। अपि तु स्फुट्यते यः सो ऽपि स इति भावः। प्रयोज्यत्वं पञ्चम्यर्थः। न चैवमुक्तरीत्या विलक्षणवायुसंयोग एव वाचको ऽस्त्विति वाच्यम्। न। शृणोमीत्याद्यनुभवेनातिरिक्तस्य श्रोत्रग्राह्यस्यावश्यकत्वादित्याद्यन्यतो ऽनुसन्धेयम्। तदाह—*इत्यलमिति*॥

किञ्चैवं द्रुतमध्यविलम्बितासु प्रयत्नभेदेन चिराचिरकालोच्चारणजन्यत्वाद्भिन्नकालत्वभेदयोरापत्तौ ह्रस्वाकारस्यापि भेदे भिन्नकालत्वे चान्यतमवृत्तौ तपरकरणेऽन्यतमवृत्तावतो भिस ऐसो ऽनापत्तेः। स्फोटाङ्गीकारे तु न दोषः। तदभिव्यक्त्यनन्तरं जायमानेन चिरकालेन वैकृतध्वनिना तस्य चिरकालमुपलब्धावपि स्फोटे कालभेदाभावात्। तमेवायं द्रुतमुच्चारितवानन्यो विलम्बित-

(कुञ्चिकाटीका)

वर्णभेदे दोषान्तरमाह—*किञ्चैवमिति* । *भिन्नकालत्वेति* । कालभेदवत्त्वे वर्णभेदश्च स्यादित्यर्थः । *वैकृतेति* । स्फोट-

(कलाटीका)

तदेवमान्तरस्यैव वाचकत्वं न बाह्यस्य वैखरीरूपस्य जन्यस्य शब्दस्येति व्यवस्थापितम्। तदेव सिंहावलोकनन्यायेन तत्र दृष्टदोषदानपुरस्सरं भाष्यसम्मत्या द्रढयति—*किञ्चेत्यादिना* । *बोध्यमित्यन्तेन* । *एवम*—बाह्यशब्दस्यैव वाचकत्वे । *द्रुतेति* । एतं भाष्यवार्तिकप्रयोगात्सर्वत्र ह्रस्वः ।

अभ्यासार्थे द्रुता वृत्तिः प्रयोगार्थे तु मध्यमा ।
शिष्याणामुपदेशार्थे वृत्तिरिष्टा विलम्बिता ॥ इति ।

द्रुतायां वृत्तौ तदुच्चारयति वक्तरि ब्रह्माण्डसम्बन्धा साऽमृतबिन्दुस्राविणीति योगिप्रसिद्धेर्यस्याः (१)सुषुम्णाख्यनाडिकाया नवपानीयबिन्दवः स्रवन्ति, तस्या एव मध्यमायां वृत्तौ द्वादशबिन्दवः स्रवन्ति, विलम्बितायां वृत्तौ षोडशबिन्दवः स्रवन्तीति, पूर्वपूर्वतस्त्रयो भागा अग्रेऽधिका इत्यर्थः । *चिराचिरेति* । तत्तत्कालावच्छिन्नताल्वोष्ठपुटव्यापारजन्यत्वादित्यर्थः। वर्णानामिति शेषः। भिन्नकालस्य तद्भेदे नियामकत्वादाह—*भिन्नेति*। *आपत्ताविति* । ह्रस्वदीर्घादिवदिति शेषः। *अत इति* । सूत्रानुकरणं भेदविवक्षा च । अनापत्तिरिति पाठः। अनापत्तेरिति पाठे तत्र तदनापत्तेस्तस्य न तत्त्वं किन्त्वान्तरस्यैवेत्यर्थः। तदेवाह—*स्फोटाङ्गीति* । सिद्धान्ते ततः प्रकृतिभिन्नतदङ्गीकारादाह *स्फोटेति* । एवमग्रे ऽपि । चिरकालेति बहुव्रीहिः। ननु तत्रापि कुतो न कालभेदो ऽत आह—*तमेवेति* । दृष्टान्तं विघ-

(१) सुषुम्णाख्य इति पाठः ख० पु० ।

मिति प्रत्यभिज्ञासत्त्वात्। ह्रस्वदीर्घादौ तु नैवमभेदप्रत्यभिज्ञा।

एतेन ह्रस्वदीर्घप्लुतैरभिव्यक्तस्फोटे तदुपरागवशाद्यथा तावत्कालत्वारोपस्तथात्रापि स्यादिति परास्तम्। ह्रस्वदीर्घादीनां परस्परमैक्यप्रत्यभिज्ञाभावेन तत्कालत्वारोपेऽप्युच्चारयित्रालस्यादिकृतस्यास्य वैकृतगतस्य कालत्वोपलब्धिचिराचिरत्वकरस्यारोपे मानाभावात्। 'आरोपे सति निमित्तानुसरणं न तु निमित्तमस्तीत्यारोपः' इति न्यायात्। अत एव तिसृष्वपि

(कुञ्जिकाटीका)

स्वरूपमभिव्यज्य पुनःपुनरविच्छेदेन दीर्घकालमुपलभ्यमानो ध्वनिर्वैकृतः। *एतेनेति*। यथा ह्रस्वाद्यभिव्यक्तः स्फोट एकमात्रादिस्तथा वृत्तिभेदादपि भेदः स्यादित्यर्थः। *प्लुतैरिति*। ध्वनिरिति शेषः। *अत्रापि*। वृत्तिभेदेऽपि। उच्चारयितुरालस्यमिति समासः। वृत्तित्रयेऽपि स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानान्नारोपसम्भव इति भावः। *आरोपे सतीति*। गौर्वाहीक इत्यारोपे जडत्वं निमित्तम्।

(कलाटीका)

द्यति—*ह्रस्वेति*। *तदिति*। ह्रस्वादीत्यर्थः। वर्णोपरागाभिव्यक्तिजनकयत्नीयकालोपरागेणैव स्फोटस्य भानादित्यर्थः। एतेनेत्यस्यार्थमाह—*ह्रस्वेति*। *तत्कालेति*। व्यञ्जनकालेत्यर्थः। वैकृतेत्यस्य व्याख्यानमाह—*उच्चेति*। उच्चारयितुर्यदाऽऽलस्यादि तत्कृतस्येत्यर्थः। *वैकृतगतस्य*। वैकृतध्वनिनिष्ठस्य कालस्य। ननु तत्सत्त्वे कुतो नारोपोऽत आह—*आरोपे इति*।

ननु तद्वदेतदवच्छिन्नत्वेनापि कुतो न स्फोटोपलब्धिरत आह—*अत एवेति*(१)। तदनुसारणेन तदनारोपादेवेत्यर्थः। अन्यथा (२)ह्रस्वाकार एवायमिति प्रत्यभिज्ञा न स्यादिति भावः। ननु (३)त्वत्पक्षेऽपि चिराचिरकालोच्चारणजनकत्वाज्जायमानवैकृतध्वनेरुपलब्धीनामेव कालभेदात्त्रैविध्यम्, वर्णास्तु वृत्तिभेदेऽप्येकरूपा एवेति कुतोनात आह *जन्य-

(१) न्यायानुसरणे बीजमाह-*अतएवेति*। इति पाठान्तरं ख०पुस्तके।

(२) ह्रस्व एवायमकार, इतिप्रतीतिर्नस्यात्। इति ख०पु०पाठः।

(३) ननूत्पत्तिपक्षेऽपि। इति ख०घ०पु०पाठः।

ह्रस्वो मकार इत्यादिरनुभवः । जन्यत्वे तु वर्णानां क्षणस्थायित्वाभ्युपगमात्कस्य चिरमुपलब्धिः स्यादिति बोध्यम् ।

तदुक्तं तपरसूत्रे भाष्यकृता "वृत्त्यन्तरे ऐसो नापत्तिः" तत्तद्वृत्तिजनकयत्नभेदेन वर्णानां तत्तत्कालत्वस्यैवौचित्यादित्याशङ्क्य "एवं तर्हि स्फोटः शब्दः, ध्वनिः शब्दगुणः, कथम्, यथा भेर्याहन्ता भेरीमाहत्य कश्चिद्विंशतिपदानि गच्छति, कश्चित्त्रिंशत्कश्चिच्चत्वारिंशत्, स्फोटस्तावानेव, ध्वनिकृता वृद्धिः ।

ध्वनिः स्फोटश्च शब्दानां ध्वनिस्तु खलु लक्ष्यते ।
अल्पो महांश्च केषांचिदुभयं तत्स्वभावतः ॥ इति ।

(कुञ्जिकाटीका)

वृत्त्यन्तर इति । यद्वृत्तिमाश्रित्य पाणिनिना सूत्रितं तदन्यवृत्तावित्यर्थः । *भेर्याहन्तेति* । यथा प्रयत्नविशेषादुत्पन्नो भेरीशब्दः कश्चिदल्पकालमुपलभ्यते कश्चिच्चिरकालं तथा वृत्तिपूपलब्धीनां कालभेदो विषयस्य त्वभेद एव । *ध्वनिः स्फोटश्चेति* । व्यञ्जको व्यङ्ग्यश्च शब्दानां=व्यङ्ग्यानां सम्बन्धिव्यञ्जकत्वेन वैकृतो ध्वनिः, स एव महानल्पश्च केषां चिदिति व्यक्तवाचामेवोभयं व्यञ्जकरूपं गृह्यते । अव्यक्तवाचान्तु ध्वनिरेव, तत्स्वभावतः–तत्स्वरूपेणैवेत्यर्थः । ननु ध्वनेरपि शब्द-

(कलाटीका)

त्वे त्विति* । अयम्भावः । उत्पत्तिवादिनो वर्णोत्पत्तिं प्रत्युच्चारणव्यापारस्य कारणत्वात्तत्कालावच्छिन्नोच्चारणेन ह्रस्वदीर्घादेरिव (१)द्रुतादिवत्कालस्यैवोत्पत्तिः स्यात् । न चानुनिष्पादी ध्वनिरेव तत्कालो न तु वर्ण इति वाच्यम् । विनिगमनाविरहादिति। इदमेव "एवं तर्हि"इत्यादिभाष्योक्तसमाधेर्नित्यातिरिक्तस्फोटाङ्गीकाराश्रयस्य बीजम् । एवं चात्र परिदृश्यमानकालभेद उपलब्धिबाधित एवेति तात्पर्यम् । अत्र भाष्यसम्मतिमाह *तदुक्तमिति* । प्रागुक्तं सर्वमित्यर्थः । तद्ग्रन्थमाह *वृत्त्यन्तर इति* । स्वभावेन इतीत्यन्तो भाष्यग्रन्थः । तस्य समाहितमितिशेषः । *तत्तदिति* । चिराचिरकालोच्चारणवृत्तिजनकय-

---

(१) उदात्तादेरपि इति ख०ग०घ०पु०पाठः ।

स्फोटः शब्द इति=श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यः स्फोटनामा पदार्थः शब्दः, ध्वनिस्तदभिव्यक्त्युत्तरं जायमानो वैकृतध्वनिरूपः शब्दस्य चिराचिरोपलब्धिकरत्वाद् गुणः= उपकारकः। भेरीमाहत्येत्यस्य तं शब्दमुपलभमान इति शेषः। ध्वनिरूपेणापि स्फोट एव गृह्यत इति दार्ष्टान्तिकोभयसाधारणमाह—स्फोटस्तावानेवेति। ध्वनिकृता=वैकृतध्वनिकृता। ध्वनिः स्फोटश्च स्त इति

(कुञ्जिकाटीका)

त्वात्कथं शब्दगुणत्वमतो ऽर्थमाह—*उपकारक इति*। शेष इति तु न तदीयशब्दस्याल्पकालचिरकालाभ्यामुपलम्भात् दृष्टान्तता।

ननु भेर्याघातस्थले स्फोटाभावात् स्फोटस्तावानेवेति दृष्टान्तासङ्गतिरत आह—*ध्वनिरूपेणापीति*। तत्रापि स्फोट एव उच्यत इत्यर्थः। *तावानेवेति*। नियतकालमेवेत्यर्थः। *वैकृतध्वनिकृतेति*। चिरकालमुच्चारणात् ध्वन्युपलब्धीनामेव वृद्धिरित्यर्थः। शब्दानां सम्बन्धी ध्व-

(कलाटीका)

लभेदेनेत्यर्थः(१)। तदर्थं तावद्व्याचष्टे—स्फोट इत्यादिना द्वितीयशेष इतीत्यन्तेन। प्राकृतध्वनेरत्र तत्त्वासम्भवादाह—*तदभीति*। स्फोटाभीत्यर्थः।

ननु ध्वनिरपि शब्दविशेष एवेति कथं स शब्दगुणो ऽत आह—*शब्दस्येति*। वक्ष्यमाणभाष्यादाह—*तं शब्दमिति*। ननु भेर्याघातस्थले स्फोटाभावात् स्फोटस्तावानेवेत्यनुपपन्नमतो दार्ष्टान्तिकाभिप्रायमिदमुपलब्धिसामान्ये दृष्टान्तः। यथा तत्र तस्य ध्वनेस्तावत्तावत्कालमुपलम्भस्तथेहापि तत्तद्वृत्तौ तावत्कालं तत्तदभिव्यञ्जकरूपरूषितत्वेन तत्परिच्छिन्नस्यैव स्फोटस्योपलम्भमात्रमित्येतावत्येव दृष्टान्तः। न चैतावता स्फोटभेद इति तात्पर्यम्, अन्यथा दृष्टान्ते ध्वनेरुपलभ्यमानस्य भेदो न, तथेह वर्णस्य द्रुतादिष्विति वैषम्यात्तदसङ्गतिरेवेति कैयटासाङ्गत्यं ध्वनयन्नन्यथा व्याचष्टे—*ध्वनीति*। भेर्याघातस्थले ऽपि। वस्तुतः स्फोट एव भेरीताडनाभिव्यक्तः श्रोत्रग्राह्य इत्यर्थः। अत एव "तदनाक्रान्तैस्तु ध्वनिरूपेण" इति प्रागुक्तम्। एवेन तदन्यतद्व्यवच्छेदः। उक्ताशयेनाह—*वैकृतेति*। तत्कृतोपलब्धिकाले वृद्धिरि-

(१) तत्र तेनेत्याशङ्क्येति। उक्तमित्यन्वयः। अत्र मूलसंदर्भदर्शी ख०पु०स्थः पाठः उपरि स्थापितः।

शेषः । शब्दानां सम्बन्धी ध्वनिः । वैकृतध्वनिस्तु केषां-चिदल्पः=अल्पकालमुपलब्धिजनको लक्ष्यते। तत्र प्रमा-णमाह—उभयं तत्स्वभावतः । सिद्धमिति शेषः । त-दुक्तं हरिणा—

स्फोटस्याभिन्नकालस्य ध्वनिकालानुपातिनः ।
स्वभावतस्तु नित्यत्वाध्रस्वदीर्घप्लुतादिषु ॥

(कुञ्जिकाटीका)

निरित्यस्यैवार्थमाह *वैकृतध्वनिस्त्विति* । *इति शेष इति* । तथा च स्वरूपतः सिद्धत्वेन प्रमाणान्तरानपेक्षत्वं सूचितं न योगिप्रत्यक्ष-गम्यं चैतदिति भावः । स्फोटस्याभिन्नत्वे ऽपि ध्वनिकालभेदेनैव काल-भेद इत्याह *स्फोटस्याभिन्नेति* । इह आत्मतत्त्वस्य नित्यत्वात् स्फो-टानां स्थितौ कालपरिमाणवृत्तेः स्वल्पो ऽपि व्यापारो नास्ति, ध्वनिना तु संसृष्टं तस्य स्फोटस्य स्वरूपमुपलभ्यते, तस्मात् ध्वनिकालः स्फो-टोपलब्धिरूपः परिवर्तते ।

नन्वेवं ह्रस्वदीर्घप्लुतादिष्वपि ध्वनिरेव कालहेतुरिति दी-र्घप्लुतयोरपि "तपरस्तत्कालस्य" इति तत्कालताप्रसङ्ग इत्यत

(कलाटीका)

त्यर्थः । किं तत इत्यत आह—*शब्दानामिति* । केषांचिदित्यस्यावृत्त्यो-भयत्रान्वय इत्याह—*केषां चिदिति* । अल्पत्वमचिरकालत्वम्, महत्त्वं चिरकालत्वम्, तेषां चिराचिरोपलब्धिकराल्पत्वमहत्त्ववान् (१)वैकृत-ध्वनिरेवाल्पत्वादिना लक्ष्यते इत्यर्थः।*तत्र—*वैकृतध्वनिस्फोटयोः(२)। *शेष इति* । न तु तत्र प्रमाणान्तरापेक्षेति भावः । योगिप्रत्यक्षासिद्धं चैतदुभयमिति तात्पर्यम् । कैयटासाङ्गत्येनोक्तार्थे हरिसम्मतिमाह—*तदुक्तमिति* । *अभिन्नेति* । तथाच स्वभावतो नित्यत्वादभि-न्नकालस्यापि स्फोटस्य ध्वनिकालानुपातिनः सतो ह्रस्वादिविषये भि-न्नकालत्वं भवतीत्यर्थः । ध्वनिरत्र द्विविधः तत्र प्राकृताशयेनोक्तम् *ह्रस्वेति* । तत्त्वेन भेदाध्रस्वादिषु तद्विषये भेद इत्यर्थः । तत्त्वमेवो-

(१) महत्त्वकरत्वात् । इति ख०पु०पाठः ।
(२) स्फोटवैकृतध्वन्योः । इति घ०पु० पाठः ।

प्राकृतस्य ध्वनेः कालः शब्दस्येत्युपचर्यते ।
अभिन्नकालत्वोपकारकं स्वभावतस्तु नित्यत्वादिति । प्राकृतध्वनिशब्देन स्फोटव्यञ्जकमत्रोच्यते ।

स्फोटस्य ग्रहणे हेतुः प्राकृतो ध्वनिरिष्यते । ग्रहणे=अभिव्यक्तौ ।

स्थितिभेदे निमित्तत्वं वैकृतः प्रतिपद्यते । स्थितिभेदे=चिराचिरोपलब्धिविशेषे ।

शब्दस्योर्ध्वमभिव्यक्तेर्वृत्तिभेदे तु वैकृताः ।
ध्वनयः समुपोहन्ते स्फोटात्मा तैर्न भिद्यते॥ इति ।

शब्दस्याभिव्यक्तेरूर्ध्वं वैकृता ध्वनयो जायन्त इति शेषः । ते तु वृत्तिभेदे=द्रुतादिवृत्तिभेदे । समुपोहन्ते=तत्र कारणानि भवन्ति । स्फोटस्तु तैर्न भिद्यत इति तदर्थः । वैकृतत्वं चैषामालस्यादिकृतत्वात् । कैय-

(कुञ्जिकाटीका)

आह *स्वभावतस्त्विति* । *कैयटोऽपीति* ।"ध्वनिः शब्दगुण" इति भाष्यमुपादाय शब्दस्य गुणः=उपकारको व्यञ्जकत्वेनेत्यर्थ इति

(कलाटीका)

क्तम् । *प्राकृतेति*(१) । तस्य यः कालः स एव शब्दस्य काल इति व्यवह्रियते इत्यर्थः । आरोपेणेति भावः(२) । ननु ध्वनीनामपि प्राग् नित्यत्वं प्रतिपादितमत आह *प्राकृतेति* । *अत्र* । सिद्धान्ते । तदेवाह *स्फोटस्येति* । वर्णाद्यात्मकस्फोटस्येत्यर्थः । *अभीति* । तत्तत्कालकत्वेनेति भावः । *शब्दस्य*—तदात्मकस्फोटस्य । तुस्वारस्याद्वाक्यभेदमाह—*तेत्विति* । वैकृतध्वनयस्त्वित्यर्थः । नन्वेवं कथमेषां वैकृतत्वमत आह—*वैकृतत्वं चेति* ।

नन्वेवं कैयटविरोधस्तेन हि"शब्दानां व्यङ्ग्यानां(३) सम्बन्धी व्यञ्जकत्वेन यो ध्वनिः स एव महान्"इत्यादि व्याख्यातमत आह-*कैयटो-

(१) ध्वनिकालेत्युपपादयति—*प्राकृतेति* । इति ख० पु० पाठः । तथाच 'ध्वनिरत्र" इत्यारभ्य एतदवतरणान्तमध्यस्थः पाठः ख० पु० नास्ति ।

(२) अग्रेऽन्वयासम्भवादाह-*अभिन्नेति* । इति ख० पुस्तकेऽधिकः पाठः ।

(३) व्यङ्ग्यानाम । इति ख० पु० पाठो नास्ति ।

टोऽप्यत्र व्यञ्जकशब्दो वैकृतध्वनिपरस्तस्याप्युपलब्धिजनकत्वेन व्यञ्जकत्वव्यवहार इति दिक् । एवं च पदादिरूप आन्तरः स्फोटो वाचक इति सिद्धम् ॥ ६० ॥

एवं शक्योऽर्थोऽपि बुद्धिसत्तासमाविष्ट एव न तु बाह्यसत्ताविष्टः । घट इत्यत्र एव सत्तावगमेन घटोऽस्तीति प्रयोगे गतार्थत्वादस्तीति प्रयोगानापत्तेः । स-

(कुञ्जिकाटीका)

कैयट इत्यर्थः । *वैकृतेति* । अन्यथा ध्वनिकृता बुद्धिरिति भाष्यासङ्गतेः । *तस्यापीति* । प्राकृतध्वनिना उपलब्धस्य स्फोटस्योत्तरकाले वैकृतो ध्वनिरुपलम्भको भवतीति भावः । *एवं चेति* । स्फोटो द्विविध आन्तरो बाह्यश्च । तत्रान्तरस्य मुख्यं वाचकत्वमित्यर्थः । बाह्यस्तु जातिव्यक्तिभेदेन द्विविधः ॥

एवं शक्यो ऽर्थो ऽपीति । यथा आन्तरः स्फोटो निर्विभागो वाचकः, एवं वाच्योऽप्यान्तरो निर्विभागः, स एव वाक्यार्थः, स च प्रतिभारूप इत्यर्थः । *बुद्धिसत्तेति* । बौद्धसत्तायुक्त एवेत्यर्थः । *घट इत्यत्र एवेति* । अत एवोक्तं मतुप्सूत्रे भाष्ये "सर्वो हि पदार्थो न

(कलाटीका)

ऽपीति* ।*अत्र*-भाष्यपद्यव्याख्यावसरे । ननु तस्य तत्त्वमेव बाधितमत आह-*तस्यापीति* । वैकृतध्वनेरपीत्यर्थः । *जनकत्वेन* । उपलब्धिपौनःपुन्यकारणत्वेन । तदुपक्रमेणैव भाष्यप्रवृत्तेः । पौनःपुन्यं चाकरोक्तमत्राविच्छेदेनोपलब्धिधारामात्रेण न तु विच्छिद्य विच्छिद्योपलब्ध्या । तथाचोभयमित्यावृत्त्या योजनीयम् । द्वितीये गृह्यत इति शेषः । तेन व्यक्तवाचामुभयम्, अव्यक्तवाचां वर्णधर्मानाक्रान्तध्वनिरेवेत्यर्थः । ध्वनिपदेन प्राकृतवैकृतावुभावप्युच्येते । ग्रहणकर्मीभूतमुभयं तु प्राकृतध्वनिस्फोटरूपम् । वैकृतस्याल्पत्वादि चिराचिरोपलब्ध्यनुमेयामिति बोध्यम् । तदाह—*इति दिगिति* । एवं प्रागुक्ततत्तच्छब्देत्यादि मध्ये शब्दांशं निरूप्य युक्त्यादिनाऽर्थांशं निरूपयितुं समस्तप्रकरणार्थमुपसंहरति-*एवं चेति* । तत्र पक्षे उक्तदोषगणे चेत्यर्थः ॥

एवं वाचकं निरूप्यान्तरत्वप्रसङ्गादाकाङ्क्षितत्वाच्च वाच्यं निरूपयति-*एवमिति* । वाचकवदित्यर्थः । एवव्यवच्छेद्यमेवाह—*नत्विति* । *सत्तेति* । बाह्यसत्तेत्यर्थः । बाह्यसत्तावदिति

त्तया विरोधात्, घटो नास्तीत्यस्यानापत्तेश्च। मम तु बुद्धिसतो बाह्यसत्तातदभावबोधनाय 'अस्ति' 'नास्ति' इति प्रयोगः। किञ्च, 'शशशृङ्गं नास्ति' 'अङ्कुरो जायते' इत्यतो बोधानापत्तिः। मम तु बुद्धिसन्नङ्कुरो जायत इत्यर्थः। सा सत्तापि शब्दवाच्येति तद्भावः।

किञ्च, इच्छादीनामन्तःकरणनिष्ठतया तत्र विषयस्य सामानाधिकरण्येनैव कारणत्वौचित्येन बौद्धपदार्थसत्ताऽऽवश्यकी। यत्तु वैशेषिकाद्यनुसारिणो विषयता-

(कुञ्जिकाटीका)

सत्तां व्यभिचरति" इति। तत्र हि भूतभविष्यतोः'गोमानासीद्', 'गोमान् भविता' इत्यादौ न बाह्यसत्तास्ति किन्तु बुद्धिकल्पितैव। एवं च तद्व्युदासाय बाह्यसत्तापरिग्रहार्थमस्तीतिविशेषणं युक्तमिति भावः। *शशशृङ्गं नास्तीति*। अत एव 'अत्राभावज्ञाने आहार्यमेव प्रतियोगिज्ञानं कारणम्' इति लीलावतीशिरोमणौ स्पष्टम्। 'अन्यथा नीलं सरोजं भवत्येव'इत्यादौ नीलत्वायोगस्य सरोजेऽप्रसिद्धत्वात्तद्व्यवच्छेदो न लभ्येत' इति स्पष्टन्तत्रैव। *सामानाधिकरण्येनैवेति*। कार्यकारणयोः समानदेशस्थत्वनियमादन्तःकरणवर्तिन्या सामग्र्या तत्रैव कार्योत्पादनं युक्तमित्यर्थः। सिद्धे पाकादाविच्छादेर्विरहादासिद्धस्यैव पाकादेरिच्छां प्रति हेतुताया वाच्यतया बुद्धाविव हेतुहेतुमतोः सामानाधिकरण्यमुपपादनीयमिति भावः। * आवश्यकीति* । अवश्यभवितरि आवश्यकशब्दः ठगन्तो निपातनात्। वुञन्तस्य तु आवश्यिकेति स्यात्। वाक्यस्यैव हेतुतामभ्युपगच्छतस्तार्किकान्निराकरोति *यत्त्वि-

(कलाटीका)

द्वन्द्वः। यथासंख्यमन्वयः। न च बाह्यसत्तोपलक्षितस्य वाच्यत्वम्, अतो वर्तमानकालविशिष्टसत्ताबोधनाय अस्तीतिप्रयोगस्तादृश्या एवाभावबोधनार्थं च नास्तीतिप्रयोग इति वाच्यम्। तदुपलक्ष्यस्याभावेनास्य वक्तुमशक्यत्वात्। दोषान्तरमाह-*किञ्चेति*। *इत्यतः*-इत्यादितः। क्वचित्तथैव पाठः। आद्ये विरोधो द्वितीये बाधः, सत्ताया द्वितीयभावविकारत्वात्। * इत्यर्थ इति*। एतेन बुद्धिसत् शशशृङ्गं बाह्यरूपेण नास्तीति तदर्थोऽपि सूचितः। *सा*-बौद्धी। *तद्भावः*। बुद्धिस्थपदार्थाङ्गीकर्त्राशयः। युक्त्यन्तरमाह *किञ्चेच्छाति*। आव-

सम्बन्धेन ज्ञानं प्रति तादात्म्येन विषयः कारणमिति वदन्ति । तन्न । तदीयतादात्म्यस्य वृत्त्यनियामकतया सामानाधिकरण्यानिर्वाहकत्वात् । अतीतानागतस्थले सतोरेव सम्बन्धेनैवं सम्बन्धस्य वक्तुमशक्यत्वाच्च ।

घटादिसामग्र्या अप्यवच्छेद्यावच्छेदकभावसमानाधिकरणदैशिकविशेषणतया देशविशेषे सामानाधि-

(कुञ्जिकाटीका)

ति* । *विषयतासम्बन्धेनेति* । अयम्भावः । विषयतासम्बन्धेन चाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयोगः कारणं न तु घटचक्षुःसंयोगः । विषयभेदेनानन्तकार्यकारणभावापत्तेः । एवं च घटचक्षुस्संयोगदशायां पटस्यापि चाक्षुषापत्तिः, अतो विषयाणामपि तादात्म्येन हेतुत्वमावश्यकम् । एवं च यदा घट एव चक्षुस्संयोगः तदा पटवृत्तिविषयतासम्बन्धेन विषयघटितचक्षुस्संयोगरूपसामग्र्याः कुत्राप्यभावान्नोक्तदोष इति भावः ।

वस्तुतस्तु विशेषणज्ञानादिरूपकारणबलादात्मनि समवायेन व्यक्तिवृत्तिविषयतासम्बन्धेनेश्वरज्ञानसाधारणज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं कल्प्यते, अन्यथा घटत्वादिप्रत्यक्षस्थले घटेतरावृत्तित्वे सति सकलघटवृत्तित्वरूपघटत्वत्वादिना हेतुत्वकल्पने गौरवादिति बोध्यम् । *तदीयेति* । तैः स्वस्मिन्नेव स्वतादात्म्याभ्युपगमात् । *वृत्त्यनियामकतयेति* । न हि 'घटो घटवानिति'प्रत्ययो ऽस्ति । *सामानाधिकरण्येति* । कार्यकारणघटकस्य तादात्म्यसम्बन्धेन सामानाधिकर-

(कलाटीका)

ण्यकेति पाठो मतुप्सूत्रे "नैतयोरावश्यकः समावेश" इति भाष्ये । अवश्यं भाव आवश्यकः । मनोज्ञादेराकृतिगणत्वाद् , "आवश्यके" इति निपातनाद्वा वुञ्प्रत्ययः । "अव्ययानांभ" इति टिलोपः । आवश्यकमस्मिन्नस्तीत्यावश्यकः, अर्शआदेराकृतिगणत्वादजाति कैयटात् । अन्यत्र क्वचित्तथोक्तत्वादाह-*तदीयेति* । दोषान्तरमाह-*अतीतेति* । व्युत्क्रमेणान्वयः । अन्यत्रापि तयोः सामानाधिकरण्यमस्त्येवेत्याह-*घटादीति* । सामानाधिकरण्यार्थमाह-*अवच्छेद्येति* । (१)मिथ इति भावः ।

(१) देशविशेषोऽवच्छेदक उभयमवच्छेद्यमितिभावः । ग० पु० पाठः ।

करण्यं द्रष्टव्यम्। 'शिरसि मे वेदना' 'अत्र घटः' इत्यादिव्यवहारादाधारतानियामकत्वम्। अवच्छेदकत्वं सप्तम्यर्थ इति तु चिन्त्यम्, अनुशासनाभावात्। सुब्विभक्तौ लक्षणाऽभावस्य भवदीयसम्मतत्वाच्च। द्रव्यरूपादीनामपि द्रव्यदेश एव देश इति बोध्यम्। भ्रमाधिष्ठानत्वमपि बौद्धस्यैव न बाह्यस्येति सर्वं समञ्जसम्।

अत एव "उपदेशेऽजनुनासिकः" (अष्टा० अ०१।३।२) इति सूत्रे भाष्ये उक्तं 'को देवदत्त' इति प्रश्ने 'अङ्गदी कुण्डली व्यूढोरस्को वृत्तबाहुरीदृशो देवदत्त' इति। तव तु एकव्यक्तौ भेदाभावादीदृश इत्यस्यासङ्गतिः। मम तु एतैः शब्दैर्यादृशोऽर्थो बुद्धौ

(कुञ्जिकाटीका)

ण्यस्य प्रत्यासत्तित्वानिर्वाहकत्वादित्यर्थः। *असङ्गतिरिति*। कुण्ड·

(कलाटीका)

ननु सप्तम्यर्थत्व एवाधारस्य प्रागुक्तसङ्गतिस्तदेव न, (१)मानाभावादत आह—*शिरसीति*। शिरोनिष्ठाधारतानिरूपिका वेदनेत्यादिबोध इति तद्भावः। सिद्धान्ते तु अवच्छेदकतासम्बन्धस्याधारतानियामकत्वान्न दोष इत्यग्रे स्फुटीभविष्यति। ननु तथापि लक्षणाऽत्रास्तु, अत आह—*सुबिति*। अन्यत्राप्युक्तरीत्यैव सामानाधिकरण्यमाह-*द्रव्येति*। अपिना विषयत्वम्। तत्र युक्त्यन्तरमप्याह-*भ्रमेति*। ननु भ्रमानुरोधेन बाह्यस्यापि तत्त्वमावश्यकं निरधिष्ठानारोपासंभवेन शुक्त्यादिसत्त्वे एव रजतादेरारोपादत आह-*बौद्धस्यैव*। रजतस्य(२)। बौद्धपदार्थाङ्गीकारे भाष्यसम्मतिमाह-*अत एवेति*। बौद्धपदार्थसत्त्वादेवेत्यर्थः। *क इति*। देशान्तरस्थः स कीदृश इत्यर्थः। वृत्तबाहुरित्यग्रे लोहिताक्षस्तुङ्गनासो विचित्राभरण इति शेषः। (३)तत्र तावत्परमते दोषमाह· *तवत्विति*। तदनङ्गीकर्त्तुरित्यर्थः। अत एवेत्यस्यार्थमाह-*ममत्विति*। तदङ्गीकर्तु·

(१) लोकव्यवहारादाधारतानियामकत्वस्यैव सप्तम्यर्थत्वादत आह-*शिरसीति*। इति ग० घ० पु० पाठः। (२) रजतस्येति पाठो ग० घ० पु० नास्ति।

(३) परमते दोषपूर्वकं तदर्थं कैय्यटोक्तमाह-तवत्वित्यादिना। इति ग० घ० पु० पाठः।

प्रतिभासते तादृशो बाह्य इत्यर्थः । अत्रेदृशतादृशश-
ब्दाभ्यां तत्त्वेन प्रत्यभिज्ञाविषयत्वमुपलक्ष्यत इति बो-
ध्यम् । "हेतुमति च" (अष्टा० अ०३।१।२६) इति सूत्रे,

(कलाटीका)

रित्यर्थः । कैयटोक्तिमाह-*एतैरिति* । *बाह्य इति* । लोके दृश्य-
मान इत्यर्थः । एतेन बौद्धार्थस्यैव शाब्दबोधे भानमिति दर्शितम् ।
गुणैः प्रापणमित्यस्योदाहरणत्वेनोक्तमिदम् । (१)तत्र तत्तात्पर्यमाह
अत्रेदृशेति । एवं व्यवहारोऽन्यत्रापीति सूचयन्नाह *तादृशेति* ।
दार्ढ्यायानेकभाष्यसम्मतिमाह-*हेतुमतीति* । तत्र हि-"इह तु कथं
वर्तमानकालता कंसं घातयति बलिं बन्धयतीति । चिरहते च कंसे चि-
रबद्धे च बलौ ? । अत्रापि युक्तैव, कथं ? ये तावदेते शौभिका नाम, एते
तादृशेनैव प्रत्यक्षं कंसं घातयन्ति प्रत्यक्षं च बलिं बन्धयन्ति । चित्रेषु क-
थम् ? । चित्रेष्वप्युद्गूर्णनिपतिताश्च प्रहारा दृश्यन्ते कंसस्य च कृष्ण-
स्य च । ग्रन्थिकेषु कथम् ? यत्र शब्दग्रन्थगडमात्रं लक्ष्यते । तेऽपि हि
तेषामुत्पत्तिप्रभृत्याविनाशादृद्धीर्व्याचक्षाणाः सतो बुद्धिविषयान्प्र-
काशयन्ति" इत्युक्तं भाष्ये । "चिरहत इति=चिरप्रवृत्तत्वाद्वध्यघात-
कभावस्य प्रयोजकव्यापारस्य वर्तमानत्वासम्भवात् । उपसंख्यानार-
म्भे तु न दोषः । आख्यातस्य वर्तमानत्वादित्यर्थः । शौभिका इति=
कंसाद्यनुसारिणां नटानां व्याख्यानोपाध्यायाः । कंसानुसारी नटः
सामाजिकैः कंसबुद्ध्या गृहीतः कंसो भाष्ये विवक्षितः । *ग्रन्थिकेष्वि
ति*-कथकेष्वित्यर्थः *तेऽपीति* । तदुक्तं हरिणा—

शब्दोपहितरूपांस्तु बुद्धेर्विषयतां गतान् ।
प्रत्यक्षमिव कंसादीन्साधनत्वेन मन्यते ॥ इति" इति कैयटः । (२)

ननु चिरहते कंसे इत्युक्त्या प्रयोजकव्यापारस्य वर्त्तमानकाल-
त्वाभावो नोक्त इत्यत आह—*चिरप्रेति* । कंसकृष्णयोर्वध्यघातक-
भावस्य चिरवृत्तत्वेन तत्प्रयोजकव्यापारस्यापि तत्त्वमेवेति भावः ।
"कंसाद्यनुकारिणां=कंसादिसदृशानाम् । भाष्ये-*प्रत्यक्षमिति* ।*ता-
दृशेनैव*-वासुदेवेनेत्यर्थः । *उद्गूर्णाः*-उद्यताः । गुरी उद्यमने इत्य-
स्य रूपम् । एवं च चित्रलेखका अपि चित्रस्थं कंसं तादृशेनैव (कृष्णे-
न) घातयन्ति । ग्रन्थिकपदे अत इनीति ठन् । शब्दः=कथकमुखोच्चा-

(१) उभयतात्पर्यमाह-*अत्रेदृशेति* । भाष्यकैयटयोरित्यर्थः । इति ख० ग० पु पाठः ।
(२) इदं किञ्चिदनुपदमेव मूले स्फुटम् । इति ग० पु० अधिकः पाठः ।

"पङ्क्तिविंशति" (अष्टा० अ०५।१।५९) इति सूत्रे, मतुप्सूत्रे च भाष्यकैयटयोः स्पष्टमिदम् ।

(कुञ्जिकाटीका)

ङ्यादिपदैर्देवदत्तस्यैवाभिधानाद्वस्तुद्वयविषयकस्येदृशशब्दस्य प्रयोगो ऽसङ्गतः । स्वमते तु अङ्ग्यादिशब्दैर्बौद्धाङ्ग्यादेरुपस्थानात्तादृशो

(कलाटीका)

र्यमाणः । ग्रन्थः=तद्धस्तस्थपुस्तकरूपः । गडः=मनुष्यसङ्घातः । न तत्र कश्चिदपि कंसादिबुद्धिविषयः । ते ऽपि=ग्रन्थिका अपि । तद्वृद्धीः=तदैश्वर्याणि । तानि कथयन्तो ग्रन्थिकाः स्वबुद्धिविषयान्सतो विद्यमानान् कंसादीन् प्रकाशयन्ति । श्रोतृबुद्धौ समर्पयन्तीत्यर्थः" इत्युद्द्योतः । एतेन हन्तेस्तद्धननाभिनये तत्प्रतिपादकग्रन्थकथने वा लक्षणा हन्यते कंस इत्यादावित्यपास्तम् ।

पंक्तीति । तत्र हि आरम्भपक्षे प्रागुक्तदोषद्वयपरिहाराय "समुदाये विंशत्यादयो भविष्यन्ति । किं वक्तव्यमेतद् ? न हि । कथमनुच्यमाने गंस्यते ? सङ्ख इति वर्तते । सङ्घः समूहः समुदाय इत्यनर्थान्तरमिति" भाष्ये उक्तम् । "अस्येत्यनुवृत्त्या परिमाणिमात्रे प्रत्ययलाभो न तु तद्विशेषे इत्याह—*किमिति* । *वर्त्तते इति*। पूर्वसूत्रे द्वन्द्वनिर्दिष्टस्यापि सङ्घशब्दस्यैव स्वरितत्वादिहानुवृत्तिः। *नतु प्राणिसमूह इति* । सामान्येन प्राणिनामप्राणिनां च समुदायः सङ्घ इत्यर्थः । ननु चोक्तं परिमाणिनि चेत्पुनः स्वार्थे प्रत्ययविधानमिति । नैष दोषः । द्रव्यसङ्घयोर्दशतोः सङ्घे प्रत्ययो निपात्यते न तु द्रव्यसङ्घे । इह द्रव्याणां द्रव्यसङ्घस्य दशतां दशत्सङ्घस्य च पारमार्थिको भेदो नास्ति केवलं बुद्ध्या परिकल्प्यते । बुद्धिव्यवस्थापितार्थनिबन्धनाश्च शब्दा बुद्धिमेवार्थाकारामुपजनयन्तोऽसत्यपि वास्तवे भेदे भेदमवगमयन्ति" इति कैयटः ।

मतुप्सूत्रे चेति । तत्र हि—"अथास्तिग्रहणं किमर्थम्, सत्तायामर्थे प्रत्ययो यथा स्यात्, नैतदस्ति प्रयोजनम् । न सत्तां पदार्थो व्यभिचरति । इदं तर्हि प्रयोजनं सम्प्रतिसत्तायां यथा स्याद् भूतभविष्यत्सत्तायां मा भूत् गावो ऽस्यासन् गावो ऽस्य भवितार इति" इति भाष्ये उक्तम् । "अथास्तिग्रहणमिति । सम्भवे व्यभिचारे च विशेषणविशेष्यभावो भवति, यथा नीलोत्पलमिति । सत्तां तु पदार्थो न व्यभिचरति तामन्तरेण पदोच्चारणासम्भवात्तस्या एव सर्वशब्दप्रवृत्तौ

(कलाटीका)

कारणत्वादिति प्रश्नः । सत्तायामर्थे प्रत्ययो यथा स्यादिति । सत्तायां वर्त्तमानात्सत्त्वोपाधिकार्थाभिधायिनः प्रत्ययो यथा स्यादित्यर्थः । न सत्तामिति । यावत् बुद्ध्या पदार्थो न विषयीकृतस्तावत्पदस्य प्रयोगा भावस्तस्मात् बुद्धिसत्तासमाविष्टोऽर्थो विधिनिषेधजो ननादिभिः स म्बध्यते-वृक्षो ऽस्ति, वृक्षो नास्ति, वृक्षो जायते इति । अत्यन्तासतो ऽपि बहिः शशविषाणादीनर्थान् बुद्ध्या विषयीकृत्य शशविषाणादिप्रयो गः । तस्मात् बुद्ध्यारूढोपचरिता सत्ता शब्दप्रयोगाश्रयत्वादव्यभिचा रेत्यर्थः । सैव तु बुद्धिसत्ता प्रयोक्तृप्रतिपत्तॄणां बहीरूपतया भासते । यदि तु वृक्षादीनां बाह्यसत्तासमाविष्टं वस्तु वाच्यं स्यात्तदा वृक्ष इत्य तः सत्ताऽवगमादस्तीत्यस्य गतार्थत्वात्प्रयोगो न स्यात् । नास्तीत्यस्य च सत्ताविरोधात्प्रयोगाप्रसङ्गः । अङ्कुरो जायते इति च प्रयोगो न स्यात् । सतो जन्मविरोधात् । उपचारसत्तायान्तु एते दोषा नावतर न्ति(१)बौद्धसत्तासमाविष्टस्य बहिः सत्त्वासत्त्वजननप्रतिपादनायास्ति नास्ति जायते इति प्रयोगाद्" इति कैयटः । अस्तीति प्रकृत्यर्थविशेष णम् । तत्र प्रश्नाशयमाह-*सम्भवे इति* । (२)तामन्तरेणार्थबोधाय पदोच्चारणासम्भवात् । *तस्या एव*—बुद्धिसत्ताया एव । *प्रवृत्तौ* प्रयोगे । न सत्ता प्रकृत्यर्थ इति सतायां वर्त्तमानादित्ययुक्तमतस्तद र्थमाह—*सत्तोपेति* । प्रकृतेस्तदर्थावृत्ताविति भावः ।

ननु वर्तमानार्थशत्रन्तप्रकृतिकसत्तापदार्थो न भूतभविष्यतोरिति कथं पदार्थसत्तां न व्यभिचरतीत्यत आह-*यावदिति* । सम्बध्यते बहिःसत्त्वा सत्त्वादिप्रतिपादनायेति शेषः । नन्वत्यन्तासतः शशविषाणादेः सत्ता व्य भिचरतीत्यत आह-*अत्यन्तेति* । *उपेति* । (३)बौद्धसत्ताया एव मुख्यत्वात् । ननु तस्या न शब्दजबोधविषयत्वं तद्विशिष्टस्य नयनाद्य सम्भवादत आह—*सैव त्विति* । बहिःसत्तासत्त्वे तु तत्समानाधि करणतया, असत्त्वे तु केवलायास्तस्या एव बहीरूपत्वेन भानम् । अत एव घटशून्यादपि गेहाद् घटमानयेत्युक्ते आनयने प्रवर्तते, पश्चात्तद भावनिर्णये वक्तृज्ञानस्यासत्त्वं(४) कल्पयतीति भावः । अन्तःकरणस्य रागादिदोषवशेन तस्या एव तत्त्वेन भानमिति तात्पर्यम् । बाह्यसत्ता या एव प्रयोगनियामकत्वे दोषमाह—*यदि त्विति* । *सतो जन्मे*

(१) बुद्धिसत्तेति ग० पु० पाठः ।

(२) तामन्तरेण—बुद्धौ पदार्थतामन्तरेण इत्यधिकः पाठः ग० पु० ।

(३) बाह्यसत्तेति पाठान्तरम् । ग० पु० । (४) 'भ्रमत्वम्" इति पाठान्तरम् । ग० पु० ।

गौतमो ऽप्यसत एवोत्पत्तिकर्तृत्वं कथमित्याशङ्क्य सूत्रितवान् "बुद्धिसिद्धं तु तदसद्" इति । तद् कार्य-मुत्पत्तेः प्राङ् नाशोत्तरं चासदपि बुद्धिविषयतया सिद्ध-मिति तदर्थः ॥६१॥

(कुञ्जिकाटीका)

वाह्य इति द्वयोरभेद इत्यर्थः । *गौतमो ऽपीति* । तत्र हि—"नास-त्सद्" इति पूर्वपक्षसूत्रम् । अस्यार्थः—उत्पत्तेः प्राक् कार्यं नासत्, असत उत्पत्तौ शशशृङ्गादेरप्युत्पत्तिप्रसङ्गात् । स्याच्च सिकतादावपि तैलम् । नापि सत्; सत उत्पत्तिविरोधादिति । इदानीं घट उत्पन्न इत्यादिप्रत्ययादसत एवोत्पत्तिः । सतस्तूत्पत्तौ पुनरुत्पादप्रसङ्ग इति तत्र समाधिः ।

ननु असत उत्पत्तावनियमप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य समाधत्ते *बु-द्धिसिद्धं तु तदसदिति* । तदसत्कार्यं बुद्ध्या विषयीकृतम् । तथाहि-इह तन्तुषु पटो भविष्यतीति ज्ञात्वा कुविन्दः प्रवर्त्तते, सिकतादौ तु पटो भविष्यतीति न ज्ञायत इति न प्रवर्तते ॥

(कलाटीका)

ति* । सूक्ष्मरूपेण स्थितस्यैव स्थूलरूपापत्तिर्जन्मेतिमते ऽप्यङ्कुरश-ब्दोपात्तस्थूलरूपावच्छिन्नस्य सत एव जन्मेति भावः । *उपचेति* । उपचारसत्तायां शब्दप्रयोगनिमित्तत्वाश्रयणे त्वित्यर्थः । नन्वेवं बुद्धि-सत्तायाः सर्वत्र भानेऽस्तीत्यस्य प्रयोगो न स्यादत आह—*बुद्धी-ति* । तया च बाह्यसत्त्वाभावस्य जननस्य चाविरोधादिति भावः(१)। अत एवात्र कैयटोल्लेखः ।

नैयायिकसम्मतमपीदमित्याह—*गौतमो ऽपीति* । *कथमि-ति* । असत उत्पत्तौ 'तन्तुष्वेव पट' इत्यादिनियमश्च कथमि-त्यपि बोध्यम् । *सूत्रितवानिति* । चतुर्थाध्याये फलपरीक्षा-यामिति भावः । स्वर्थमाह—*अपीति* । *तदर्थ इति* । एवं च बु-द्धिविषयसत्तया कर्तृत्वमुपपन्नम् । तन्तुष्वेव पटस्य भविष्यत्त्वेन बुद्धि-विषयत्वान्नियमो ऽप्युपपन्नः । तत्रैव बुद्धिविषयता कुत इति चेत्कार-णत्वादित्यादि तद्व्याख्याने स्पष्टमिति बोध्यम् ॥

---

(१) "इत्युद्योतः" इत्यधिकमत्र । अग्रे "कैयटोल्लेखः" इत्यस्य स्थाने चरमोल्लेखः इति पाठः ।

जन्मादिसूत्रे वाचस्पतिरप्याह—" चेतनो हि नामरूपे बुद्धावालिख्य घट इति नाम्ना कम्बुग्रीवादिना रूपेण च बाह्यं घटं निष्पादयति। निर्वर्त्यस्यापि घटस्यान्तःसङ्कल्पात्मना सिद्धस्य कर्मकारकत्वं घटं करोतीति(१)। यथाहुः–"बुद्धिसिद्धं तु तदसद्, इति" इति।

(कुञ्जिकाटीका)

जन्मादिसूत्रे इति "जन्माद्यस्य यत" इति सूत्रे इत्यर्थः। अस्य जगतो यतो जन्मादि तद्ब्रह्मेत्यर्थः। ननु संसारस्यानादित्वात्कथं जन्मन आदित्वमिति चेत्। वस्तुस्वरूपकथनमेतत्। सर्वं हि वस्तु जनित्वैव स्थित्वा लीयते। *नामरूपे इति*। कर्मपदम्। *आलिख्य*–विषयीकृत्य। *संकल्पेति*। स च मिथ्याज्ञानं तद्विषयसाधनताज्ञानम्। *कर्मकारकत्वमिति*। अन्यथा अनुत्पन्नस्य फलाश्रयत्वा-

(कलाटीका)

वेदान्तिसम्मतमपीदमित्याह–*जन्मादीति*। *चेतनो हीति*। नामरूपात्मकं जगत् चेतनकर्तृकमित्यादिः। अत एवेदं तल्लक्षणम्। अस्य दृश्यस्य प्रपञ्चस्य वा जन्मादि जन्मस्थितिनाशा यतो यस्मात् येन यस्मिंश्च तद्ब्रह्मेत्यनुकर्षः। यत इति सर्वविभक्त्यन्ततसन्तानां तन्त्रेण निर्देशः। "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते। येन जातानि जीवन्ति। यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति" इतिश्रुत्यनुरोधात्। श्रुतौ तृतीयवाक्ये यदिति लुप्तसप्तमीकम्। प्रयन्ति (४)प्रेर्यमाणानि यस्मिन्नभिसंविशन्तीति तदर्थ इति सूत्रार्थः। प्राप्यविकार्ययोर्बहिःसत्त्वात्तृतीयेऽस्यावश्यकतामाह—*निर्वर्त्येति*। न तु कार्यस्य नापि प्राप्यस्येत्यर्थः(५)। *अत एवेत्यादि*। बुद्धावालेखादेवेति तदर्थः। अन्यथा असतः कर्तृत्ववत्कर्मत्वमपि न स्यादिति भावः। (६)अत एवाह—*यथाहुरिति*। बुद्धीतिति पाठः। (७) एतेन स्वभावो जगत्कारणमित्यपास्तम्, श्रुतिविरोधात्। य एव कदाचित्सुखी स एव कदाचिद् दुःखीत्यस्य

---

(१) "करोतीत्यादौ" इति ख० पु० पाठः। कलासंमतश्च।

(४) "म्रियमाणानि" इति पाठः ग० घ० पु०।

(५) अपिना तयोः समुच्चयः। इत्यत्र पाठः। अग्रेच 'बुद्धावालेखात्' इत्यस्य स्थाने "तथाङ्गीकारात्" इति० ग० पु० पाठः। अत एव—*इत्यादाविति*। इत्यपेक्षते।

(६) अत्र सम्मतिमाह—*यदाहुरिति*। गौतमादय इति तदर्थः। इत्याधिकः पाठः।

(७) "द्वितीयोऽतीमिश्रग्रन्थसमाप्तौ" इत्याधिकः पाठः ग० पु०।

तथाहि—

चित्तस्य द्रव्यरूपो वृत्त्याख्यः परिणाम इन्द्रियप्र-

(कुञ्चिकाटीका)

संभव इति भावः। "एवं च जगतोऽपि नामरूपाभ्यां व्याकृतत्वात्तत्कर्त्ता चेतनः परमात्माऽस्तीत्यनुमीयते" इति (१)तद्ग्रन्थः। यत्तु क्रियानिमित्तत्वादेव घटस्य कारकत्वं विषयताश्रयत्वादेव च कार्यत्वमिति। तन्न। अविद्यमाने आश्रयत्वस्याप्यसम्भवात्।

घटादीनां बुद्धिस्थत्वमुपपादयति *चित्तस्येति*। अयम्भावः।यथा तडागोदकं छिद्रान्निर्गत्य कुल्यात्मना केदारान्प्रविश्य तद्वदेव चतुष्कोणाद्याकारं भवति, तथा अन्तःकरणमपि चक्षुरादिद्वारा घटादिदेशं गत्वा घटाद्याकारेण परिणमते स एव परिणामो वृत्तिरित्युच्यते। तथाच वृत्तिघटयोरेकदेशस्थत्वाद्घटांशे प्रत्यक्षम्। ज्ञानावच्छेदकत्वाच्च वृत्तेरपि ज्ञानत्वव्यवहारः। नन्वन्तःकरणस्य निरवयवतया कथं परिणामरूपा वृत्तिरिति चेन्न। अन्तःकरणस्य द्रव्यत्वेन सावयवत्वात्। *द्रव्यरूप इति*। द्रव्यसमानाकार इत्यर्थः। एवं शुक्तिरजतादिस्थलेऽप्यविद्यैव रजताकारेण परिणमते। कथं तर्हि नेदं रजतमित्यनेन लौकिकपरमार्थरजतं निषिध्यत इति वेदान्तिग्रन्थ इति चेत्। पुरोवर्त्तिनि रजतार्थिनः प्रवृत्तिदर्शनाल्लौकिकपरमार्थरजतत्वेनापरोक्षतया प्रतीतस्य कालत्रयेऽपि लौकिकपरमार्थरजतमिदं न भवतीति निषिध्यत इति तदाशयात्। आन्तरस्य चित्तस्य बहिर्निर्गमनाभावाच्चक्षुरादिद्वारा तद्दर्शयति*इन्द्रियेति*। नच अन्तःकरणस्य बहिर्गमने देहस्य निर्जीवत्वापत्तिः। चक्षुरादेरिवान्तःकरणस्य विषयदेशगमनेऽपि देहसम्बन्धाविरोधात्। नन्वेवम् 'अहं सुखी' इतिवद् 'अहं रजतवान्' इतिप्रत्ययः स्यादितिचेन्न। 'अहमिहैवास्मि' इति प्रत्ययस्य विशेष्यतावच्छेदकीभूतैतच्छरीरावच्छेदेनैतद्देशमात्रसंयोगाहित्ववदुक्तप्रत्ययस्यापि तत्तावच्छेदेन रजतत्वावगाहित्वेन भ्रमत्वात्।

ननु वृत्तेरात्मसमवायितया कथमात्मासमवेतद्रव्यस्य तद्रूपत्वमिति-

(कलाटीका)

दर्शनाच्च। स्वभावानन्त्यकल्पनापेक्षया चेतनकल्पनस्यैव युक्तत्वादिति भावः।

ननु कथं वाह्यरूपेण निष्पत्तिर्बौद्धस्यात आह—*तथा हीति*।

(१) अर्थानुकरणमेतद् नतु शब्दानुकरणम्। एतादृशानुपूर्व्यास्तद्ग्रन्थेऽनुपलम्भात्।

णालया निर्गत्य विषयेण संयुज्य सूक्ष्मावस्थारूपविषय-वासनावशात्तद्विषयाकारेण परिणमते । न तु तस्यां संयुक्तबाह्यविषयप्रतिबिम्बः । स्वप्नादौ बाह्यविषयासंयोगेन तत्प्रतिबिम्बासम्भवात् । तथाच स्मृतिः—

विप्र पृथ्व्यादि चित्तस्थं न बहिःस्थं कदाचन ।

(कुञ्जिकाटीका)

चेन्न । शरीरावच्छेदेन ज्ञानादेरिव शुक्तीदन्त्वादिविशिष्टावच्छेदेन रजतादेरात्मसमवाये बाधकाभावात् ।*संयुज्येति*। चित्तमिति शेषः । *परिणमत इति* । नन्वन्तःकरणस्यापीन्द्रियत्वात्कथं प्रत्यक्षमिति चेन्न । मनस इन्द्रियत्वे मानाभावात् । 'इन्द्रियेभ्यः परं मनः' इति पृथगुपादानात् । 'मनः षष्ठानीन्द्रियाणि' इति गीतावचनं तु 'यजमानपञ्चमा (इडां) भक्षयन्ति' इतिवद्विजातीयेनाप्युपपद्यते । ननु इन्द्रियजन्यत्वाभावात्प्रत्यक्षत्वानापत्तिरिति चेन्न । न हीन्द्रियजन्यत्वं प्रत्यक्षत्वे प्रयोजकम् , ईश्वरप्रत्यक्षे ऽव्याप्तेः, किन्तु विषयचैतन्यप्रमातृचैतन्ययोरभेद एव । सांख्यास्तु 'अन्तःकरणस्य स्वच्छत्वात्तत्र घटादीनां प्रतिबिम्बे घटादिबुद्धिर्भवति यथा दर्पणे मुखादि गृह्यते न तु तत्त्रास्ति, एवं चैतन्यमपि जडेष्वन्तःकरणादिषु सङ्क्रान्तमिव दृश्यते । तत्सङ्क्रमविशिष्टान्तःकरणवृत्तौ सर्वार्थाकारसमर्पणं तादृशवृत्तेरेव' इति वदन्ति । तान्निराकरोति *न तु तस्यामिति* । तस्यां—वृत्तौ । *संयुक्तेति* । इन्द्रियसंयुक्तेत्यर्थः । *स्वप्नादाविति* । सिद्धान्ते तु स्वप्नोपलब्धरथादीनामागन्तुकनिद्रादिदोषजन्यत्वात्प्रातिभासिकत्वम् । ननु स्वप्ने पूर्वानुभूतरथादेः स्मरणमेवास्त्विति चेन्न । 'रथमद्राक्षम्' इत्यनुभवविरोधेन स्मृतिरूपत्वासम्भवात् । रथादाविन्द्रियग्राह्यत्वमपि प्रातिभासिकमेव, तदा सर्वेन्द्रियाणामुपरमात् । *चित्तस्थमिति* । (१)'स्वप्नादावसन्नेव विषयो यथा चित्तस्थः एवमन्यदाऽपीत्यर्थः ।

(कलाटीका)

पातञ्जलनये प्रत्यक्षस्थले चित्तवृत्तिरिति शेषः । *विषयेण*—तत्त्वाभिमतेन । वेदान्तिमतं खण्डयति—*न त्विति* । *तस्यां*—वृत्तौ । अनतिप्रसङ्गायाह—*संयुक्तेति* । *तथाच स्मृतिरिति* । भविष्यभारतादीनां स्मृतित्वेन गणनात्, पुराणलक्षणानाक्रान्तत्वाच्चेति भावः । *विप्रेति* । योगवासिष्ठे उपशमप्रकरणे गाधिं प्रति विष्णू

---

(१) अयं पाठो कपुस्तके नास्ति ।

स्वप्नभ्रममदाद्येषु सर्वैरेवानुभूयते ॥ इति ।
भ्रमे ज्ञानाकारस्यैव विषय आरोप इति सिद्धान्तः

(कुञ्जिकाटीका)

प्रत्यस्तमितत्वेऽपि बाह्येन्द्रियवृत्तेर्मनोमात्रेणैव यदाऽऽत्मनो भोक्तृत्वं तदा स्वप्नः । विप्रपृथिव्यादीत्युक्तिर्जडाजडसङ्ग्रहाय । अन्तःकरणचैतन्यस्यैवानाद्यविद्यावशात्स्वरूपतिरोधाने बाह्यरूपेण भानम् । तदाहुः—

अन्तःकरणधर्मस्य भागा बहिरवस्थिताः । इति ।

(१)अन्तःस्थितस्य करणव्यापारो यस्य तदन्तःकरणं=चैतन्यं, तस्य धर्माः= आन्तरपदार्थास्तेषामेव भागा बाह्या इत्यर्थः । 'न तु बाह्यविषयप्रतिबिम्बः' इति यदुक्तं तदुपपादयति-*भ्रमे इति* । (२)'ज्ञानमत्र चित्तवृत्तिः । तस्या आकारो नाम रजततुल्यपरिणामता सा च सत्यस्थल इव भ्रमस्थलेऽपि भवति । तत्रासतो रजतस्य वृत्तिविषयत्वासम्भवात्प्रातिभासिकरजतमुत्पद्यते । शुक्तिरजतयोस्तादात्म्यमपि च प्रातिभासिकमेव । तथाहि-तत्र देशान्तरीयबाह्यरजतस्येन्द्रियसन्निकर्षाभावान्नाध्याससम्भवः । नापि तत्र रजतोत्पत्तिः सम्भवति रजतावयवानामभावाद् । अतः काचादिदूषितलोचनस्य पुरोवर्तिद्रव्यसंयोगाद्रज(३)ताकाराऽन्तःकरणवृत्तिरुदेति । तथाच काचादिदोषसमवहितो अविद्या रजतादिरूपेण परिणमते इति वेदान्ते । *ज्ञानाकारस्य* । रजताकारज्ञानस्य । *विषये*-शुक्त्यादौ । 'वा (४)

(कलाटीका)

क्तिरियम् । व्याख्यातं गङ्गाधरसरस्वतिना 'हे विप्र पृथिव्यादि जाग्रद्रूपं चित्तस्थं चित्तस्यैव जगन्निदानत्वाद् बहिस्तु नासीदित्यर्थः । अयञ्चार्थः स्वप्नावस्थायां भ्रमावस्थायां मदावस्थायां च सर्वैरनुभूयत एव, स्वप्नादिषु चित्तगतस्यैव प्रपञ्चस्य परिस्फुरणादिति'(५) । ननु स्वप्नादौ तथा सत्त्वेऽपि भ्रमः कथं ? तथा च तत्र बाह्यस्यैव समारोपस्य परैरङ्गीकारात् तथैवानुभवाच्च, अत्र नकदाचनेत्युक्त्या सर्वः प्रपञ्चो बहिरसन्नेवेति सूचयति । तदन्यैरस्यानेकप्रकाराङ्गीकाराच्च । अत आह—*भ्रम इति* । भ्रमस्थले इत्यर्थः । अयम्भावः । 'इदं रजतम्'

---

(१) अयमपि पाठो कपुस्तके नास्ति ।

(२) कपुस्तके अत्र 'शुक्तिरजतादिस्थले बाह्य—'इति पाठो दृश्यते।

(३) कपुस्तके उद्भूतेति पाठः । (४) अयं पाठः खपुस्तके नोपलभ्यते ।

(५) मदाद्यवस्थायामयं पाठोऽस्ति । तत्रऽऽदिपदार्थमाह । आदना मोह इत्यधिकः पाठः ग० घ० पु० ।

त् । सन्निकृष्टं ज्ञानाकारं विहायासन्निकृष्टदूरस्थरजताद्यारोपे मानाभावात् । 'तदा दृष्टमधुना नास्ति'

(कुञ्जिकाटीका)

द्धरजतस्य पुरोवर्तिनि ग्रहः' इत्यस्यायमेवाशयः । पुरोऽवस्थितवस्तुसंयोगेऽन्तःकरणवृत्तेः रजताकारेण परिणामात् । एवं च रजताद्याकारज्ञानस्य शुक्त्यादावारोप इत्यस्यापि वा परिणाम एव पर्यवसानं बोध्यम् ।

सिद्धान्तादिति । एतेन 'सन्निकर्षेणापि 'रजतम्' 'इदम्' इत्याकारकशुक्तिरजतयोर्ग्रहणस्मरणात्मकं ज्ञानद्वयमेव जायते न तु शुक्तौ रजतत्वप्रकारकम् (एकं ज्ञानम्) । रजतत्वप्रकारकज्ञानमात्रस्य रजतान्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारताकत्वाभावनियमस्य विना बाधकं त्यक्तुमशक्यत्वात् । रजतत्वप्रकारेण शुक्तिविषयकप्रवृत्तावपि नेदन्त्वावच्छिन्नशुक्तिधर्मिकरजतत्वप्रत्यक्षत्वेन हेतुता, किन्तु रजतत्वोपस्थितिविशिष्टेनेदन्त्वप्रकारकशुक्तिविशेष्यकत्वेन । इदंधर्मिकरजतत्वप्रत्यक्षं प्रति रजतसंसर्गाग्रहस्य प्रतिबन्धकत्वाच्च । 'नेदं रजतम्' इति प्रत्यक्षसत्त्वे रजतत्वप्रकारकशुक्तिविशेष्यकप्रवृत्त्यापत्तिः, इति प्राभाकरोक्तमपास्तमिति भावः । *सन्निकृष्टमिति* । तत्र रजतस्योत्पत्तेर्वा ज्ञानं वा न सम्भवतीति प्रागेवोक्तत्वात् । *रजताद्यारोपे इति* । असन्निकृष्टरजतभानस्वीकारे इत्यर्थः । (१)

ननु दोषस्वभावादेव देशान्तरीयमपि रजतं भासते इत्यस्वरसा-

(कलाटीका)

इति भ्रमे बौद्धरजतस्य पुरोवर्त्तिनि ग्रहः । तथाहि । चक्षुर्द्वारा निर्गतान्तःकरणवृत्तेः सावयवद्रव्यरूपाया रजतसंस्कारवत्याः पुरोऽवस्थितवस्तुसम्बन्धे तच्चाकचक्याद्युद्बुद्धसंस्कारवशाद्विषयदेशावच्छेदेन रजताकारः परिणामः । तमादाय च तस्या वृत्तेः सन्निकर्षवशाद्रजताकाराविशिष्टेदमाकारता भवति । अग्रे तद्बाधाच्चास्य रजतांशे भ्रमत्वग्रहः । स्पष्टश्चेदं पातञ्जलसूत्रे इत्यग्रे स्फुटीभविष्यति । एवव्यवच्छेद्यं दर्शयन् परमते दोषमाह--*सन्निकृष्टेति* । अनुभवासिद्धेत्यादिः । प्रत्यासत्त्यनङ्गीकारेऽप्याह-*तदेति* । ननु विशेषदर्शनात्तदुपपत्तिरिति चेन्न । तावतापि तव तादृशस्वरूपाबाधात् । ननु चित्तवृत्तेस्तथा परिणाम एव कथमसंसर्गादत(२) आह--*चाके-

(१) अयं पाठः कपुस्तके नास्ति । (२) असंसर्गात्' इत्यत्र 'अनिमित्तात्' इति पाठः ।

इति स्वरूपतो बाधानुभवस्यानुपपत्तेश्च । चाकचक्या-दिविषयदोषवशाच्च चित्तवृत्तेस्तथा परिणामः ।

एतेन ज्ञानलक्षणासन्निकर्षेण दृष्टेऽनुभूतरजतप्रका-

(कुञ्जिकाटीका)

दाह *तदादृष्टमिति* । *स्वरूपतः*—रजतत्वस्वरूपभ्रमे बाह्यरजत-स्यैव विषयत्वे तस्य विशेषदर्शनदशायामपि सत्त्वेन 'इदानीं रजतं नास्ति' इति रजताभावावगाहिप्रत्ययो न स्यादित्यर्थः । ननु 'रजतं नास्ति' इत्यस्य रजतबुद्धिर्नास्तीत्यर्थ इति चेद् तर्हि सिद्धं बुद्धेरारोप इति । ननु विषयाभावे कथं चित्तवृत्तेस्तथा परिणाम इत्यत आह *चा-कचक्यादीति* । चाकचक्यादिकमेव भ्रमहेतुरित्यर्थः । अत एवो-क्तं परमार्थसारे 'रज्ज्वां भुजङ्गहेतौ नच कारणमस्ति' इति । भुजङ्ग भ्रमहेतौ (रज्ज्वां) कारणान्तरं नास्ति, किन्तु अन्यथाभानात्मिका अ-विद्यैवेति तदर्थः ।

ननु लौकिकचाक्षुषं प्रत्येव चक्षुःसंयोगादेर्हेतुतया अलौकिकचा-क्षुषं ज्ञानलक्षणयैव सिद्धम् । तथाहि—'घटो नास्ति' इत्यत्राभावांशे घटस्य, 'सो ऽयम्' इतिप्रत्यभिज्ञायां तत्तांशस्य, 'सुरभि चन्दनं पश्या-मि' इति (उपनीतभाने) सौरभांशस्य भानं न सम्भवति, इन्द्रिय-सम्बन्धाभावात्, अतस्तद्विषयकज्ञानमेव सम्बन्धः, अस्ति च बाह्य-रजतज्ञानं शुक्तावपीति मतं निराकरोति *ज्ञानलक्षणेति* । 'रङ्गं रज-

(कलाटीका)

ति* । विषयेत्यनेनेन्द्रियसंस्कारदोषयोर्निरासः । चस्त्वर्थे । प्रतिपा-दितमिदमनुपदमेव । बौद्धरजताकारस्यास्य बहिरसत्त्वान्नृशृङ्गतुल्यत-याऽत्रासत्ख्यातिरिति केषांचिद्व्यवहारः कणादसूत्रसम्मत एव(१) । परन्त्विदमयुक्तमित्यग्रे स्फुटीभविष्यति ।

अन्यथाख्यातिरित्यर्वाचीन(२)न्यायवैशेषिकविदुक्तिं खण्डयति—*एतेनेति* । चक्षुर्जन्यज्ञाने विषयतासम्पादकसंस्कारजनकज्ञान-

---

(१) कणादसूत्रसंमतमपीदमेव यद्यपि, तथापि, प्रकारान्तरेण तत्राविद्यमानस्यैव भानमित्यस्य ततो लाभात् । तथाहि—इन्द्रियदोषात् संस्कारदोषाच्चाविद्येति भ्रमकारणबोधकम् । सूत्रे इन्द्रियदोषो-वातपित्ताद्यभिभवादिरूपः । संस्कारदोषो विशेषादर्शनसाहित्यम् । तत्रोद्बुद्धसंस्कारस्य विनापि सन्नि-कर्षं तत्र रजतभानम् । तद् दुष्टं ज्ञानमिति च तल्लक्षणम् । दुष्टत्वञ्च विशेषावृत्तिप्रकारकत्वमिति तद्व्याख्यातारः । इत्यधिकः पाठो ग० पुस्तके ।

(२) अर्वाचीनपदं ग० पु० नास्ति ।

रिका शुक्तिप्रतीतिरित्यपास्तम् । अन्यथोपपत्तेः । तत्त-दनुयोगिताप्रतियोगिताऽविशिष्टसम्बन्धस्य कदाप्यनु-

(कुञ्जिकाटीका)

तत्वेन जानामि' इतिप्रतीतेरन्यथाख्यातिः स्वीकार्या, तन्निर्वाहार्थं च ज्ञानलक्षणापि स्वीकार्या, इति तार्किकाः । तन्न । संस्कारस्य तज्ज्ञान-जनकता, तज्जनकज्ञानघटितसन्निकर्षहेतुत्वम्, अतिरिक्तसन्निकर्ष-कल्पना चेति गौरवात् । *अपास्तमिति* । अयम्भावः—तत्र 'सौरभं पश्यामि' इतिप्रत्ययानामभावात् विषयतासम्बन्धेन चाक्षुषत्वाव-च्छिन्नाधिकरणता न सम्भवति तत्कथं तच्चाक्षुषोपपत्तये ज्ञानलक्षणा-स्वीकारः । सौरभं स्मरामि' इतिप्रतीत्या विषयतासम्बन्धेन स्मृत्य-धिकरणताया एव तत्र स्वीकर्तुमौचित्यात् । युगपज्ज्ञानद्वये माना-भावे ऽप्येकस्मिन् ज्ञाने स्मृतित्वचाक्षुषत्वोभयसत्त्वे बाधकाभावात् । 'इदं रजतं पश्यामि' इति प्रतीत्या भ्रमस्थले ऽपि लौकिकविषयता-स्वीकारस्यावश्यकत्वाच्च । अथ सन्निकर्षादीनामिव दोषस्याप्यन्वय-व्यतिरेकाभ्यां प्रत्यक्षहेतुत्वमिति चेत् । एतदपेक्षया तदाकारपरिणा-मस्यैव लघुत्वात् ।

ननु विषयगतदोषस्य चित्तवृत्तिनियामकत्वे ऽभ्रान्तपुरुष-स्यापि तादृशशुक्तिदर्शने भ्रान्तत्वापत्तिरिति चेन्न । तत्पुरुषी-यत्वं निवेश्यैव हेतुहेतुमद्भावस्वीकारात् । जपाकुसुमलौ-हित्यस्य तु सर्वान्प्रत्येकरूपत्वान्न तत्पुरुषीयत्वनिवेशः । *अ-न्यथोपपत्तेरिति* । चित्तवृत्तिपरिणामेनैव गतार्थत्वात् । किं-ञ्च ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वे तत एव वह्न्यादिप्रत्यक्षोपपत्तावनुमिते-रुच्छेदापत्तिः । *तत्तदनुयोगीति* । यथा घटभूतलयोः संयोगो घट-प्रतियोगिको भूतलानुयोगिको, न तथेहानुभवोऽस्तीत्यर्थः । घटत्व-सामान्यलक्षणा देशान्तरीयघटज्ञानं जनयति, ज्ञानलक्षणा तु यद्विषयकं ज्ञानं तस्यैव प्रत्यासत्तिः । तथा च रजतत्वज्ञाने प्रतियोगित्वादिप्रती-त्यभावात्सम्बन्धत्वासम्भव इति भावः । 'सम्बन्धसम्बन्धो न वि-शिष्टज्ञानविषय' इति तार्किकमतं निराकरोति *'(१)सम्बन्धेति* ।

(कलाटीका)

विषयत्वं संसर्ग इति तदाशयः । एतेनेत्यस्यार्थमाह—*अन्यथेति* । ननु विनिगमनाविरहः उपायस्योपायान्तरादूषकत्वं चेति आह—*तत्तदिति* । अविशिष्टेति च्छेदः । *सम्बन्धस्य*—प्रकृते शुद्धज्ञान-

(१) इदं कपुस्तके न दृश्यते "केवलं" इति प्रतीकमात्रमेतत्स्थाने वर्तते ।

भवाभावाच्च। सम्बन्धस्य द्विष्ठत्वस्वरूपतया तत्तदनु-योगित्वादिरहितसम्बन्धभानस्यायुक्तत्वात्। तत्तदनु-योगितादिवैशिष्ट्येन ज्ञातस्यैव प्रवृत्त्याद्युपयोगित्वाच्च।

वस्तुतो ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिरेव न। अविद्यमान-स्य प्रत्यासत्तित्वायोगात्। न च ज्ञानविषयत्वं प्रत्या-

(कुञ्जिकाटीका)

संयोगरूपसम्बन्धस्य तुल्यतया 'कुण्डे बदरम्' इतिवत् 'बदरे कुण्डम्' इतिप्रतीतिवारणाय बदरादौ संयोगप्रतियोगित्वादिस्वीकार आवश्य-क इति भावः। *वैशिष्ट्येनेति* । यथा भूतलानुयोगित्वेन ज्ञातः संयोग एव प्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः॥

ज्ञायमानं सामान्यं न प्रत्यासत्तिरिति मतं निराचष्टे *अविद्यमान-स्येति*। शुक्तावविद्यमानस्य रजतस्य सन्निकृष्टत्वाभावेन प्रत्यासत्ति-त्वासम्भवादिति भावः। अख्यातिवादिनस्त्वत्र ग्रहणस्मरणात्मकं ज्ञान-द्वयं वदन्ति। तथाहि। इदमिति पुरोवर्त्तिद्रव्यग्रहणं दोषवशाच्च शुक्ति-त्वाग्रहे सादृश्यात्संस्कारोद्बोधे दोषवशात्प्रमुष्टतत्ताका रजतस्मृतिः भिन्नयोरपि ज्ञानयोर्भेदस्य विषययोरसंसर्गस्य चाग्रहाद्विशिष्टज्ञानका-र्यप्रवृत्तिरेकज्ञानत्वव्यवहारश्चेति । तन्न। प्रवृत्तिं प्रति स्वरूपतो वि-षयतया संसर्गाग्रहकालिकमिष्टसाधनतावच्छेदकविशिष्टं विषयस्मृ-तिविशिष्टं पुरोवर्तिविषयकं ज्ञानं कारणं वाच्यमिति गौरवात्।

ननु सामान्यलक्षणेत्यादेः सामान्यविषयकं ज्ञानमित्यर्थः। तथाच त-द्विषयत्वमविद्यमानेऽप्यस्तीत्याशङ्कते-*न चेति*। यत्तु रजतत्वादिना शुक्त्याद्युपनीतभानानुरोधेन ज्ञानलक्षणास्वीकारः, तत्र शुक्तित्वस्य

(कलाटीका)

स्वरूपस्य। ननु कुतो नानुभवोऽत आह *सम्बन्धस्येति(१)*। तथाच तदभावादेव स नेति भावः। द्विष्ठत्वादित्यर्थः। अत्रोपयोगात् त्वाव-देवोक्तम्। दोषान्तरमाह—*तत्तदिति*। *ज्ञातस्यैव*—सम्बन्धस्य।

इदं च ज्ञानलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वमभ्युपेत्योक्तम। वस्तुतः सैव नेति तथोपपादनमयुक्तमेवेत्याह-*वस्तुत इति*। (२)दूषणमुद्ध-रति-*न चेति*। विषयत्वस्य विद्यमानत्वादिति भावः। ननु विषय-ताया ज्ञानस्वरूपत्वे 'घटवद् भूतलम्' इत्यादिज्ञाननिरूपितघटादिनि-

(१) सम्बन्धत्वस्येति मुद्रिते पुस्तके पाठः।

(२) इममुद्धरति—*नचेति*। इति ग० पु० पाठः।

सत्तिः । ज्ञानविषयोभयस्वरूपा विषयतेतिमते ज्ञान नाशे तस्या वक्तुमशक्यत्वात् । तस्मात् स्मृताविव

(कुञ्जिकाटीका)

भानाभावेन सामान्यलक्षणया शुक्त्यादिभानासम्भवादिति । तन्न । तत्र दोषस्यैव शुक्त्यादिभासकत्वात् । यदपि सौरभांशे इन्द्रियसन्निकर्षं विना सौरभत्वसामान्यलक्षणया तद्भानासम्भवाज्ज्ञानलक्षणेति । तदपि न । सौरभादिविषयकोपनीतभानसामग्र्या एव तत्रापि हेतुत्वकल्पनात् । *ज्ञानेति* । क्षणिकस्य ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वासम्भवादिति भावः । *ज्ञानविषयोभयेति* । विषयताया ज्ञानस्वरूपत्वे 'घटवद् भूतलम्' इति ज्ञानानन्तरं 'घटविशेष्यकज्ञानवानहम्' इत्यनुव्यवसायापत्तेः । विषयस्वरूपत्वे 'घटवद्भूतलं' 'घटभूतलसंयोगाः' इति ज्ञानयोरवैलक्षण्यप्रसङ्ग इत्याभिप्रेत्योक्तम् *उभयस्वरूपेति* । *संस्कार एवेति* । रजतवासनारूप इत्यर्थः । नातः संस्कारजन्यत्वेन स्मृतित्वापत्तिः । वस्तुतस्तु विषयत्वरूपत्वे ऽपि घटभूतलसंयोगा इत्यत्र संयोगत्वेन संयोगो भासते न तु घटवद् भूतलमित्यत्रेत्यत एव वैलक्षण्यम । जात्यतिरिक्तपदार्थस्य स्वरूपतो न भानमिति नियमस्तु प्र-

(कलाटीका)

ष्टविषयतानामभेदापत्त्या तज्ज्ञानानन्तरं 'घटप्रकारकभूतलविशेष्यकज्ञानवानहम्' इति धीवद् 'भूतलप्रकारकघटविशेष्यकज्ञानवानहम्' इति धीप्रसङ्गः । (१)घटनिष्ठप्रकारताख्यतज्ज्ञानरूपविशेष्यताया घटनिष्ठघटत्वप्रकारतानिरूपिततज्ज्ञानरूपविशेष्यताया अभिन्नतया तज्ज्ञानस्य घटत्वप्रकारतानिरूपितघटनिष्ठविशेष्यताशालित्वात् । विषयस्वरूपा चेद् (२)घटभूतलसंयोगसम्बन्धा इत्याकारकसमूहालम्बनीयघटादिनिष्ठविषयतानां घटवद् भूतलमित्यादिविशिष्टधीनिरूपिततन्निष्ठतानां च तत्तत्स्वरूपत्वेनावैलक्षण्येन तयोर्धियोर्भेदानुपपत्तिरित्यत आह—*ज्ञानविषेति* । तथाच नोक्तदोषजातमिति भावः । तस्यास्तदतिरिक्तत्वे तु गौरवं दोषः स्फुट एव । तद् ध्वनय न्नाह—*तस्मादिति* । अन्यथाऽनिर्वाहादित्यर्थः । तस्य च तत्त्वमावश्यकमिति सूचयन्नाह—*स्मृताविवेति* । भ्रमादावपीति भावः । *एवं

(१) घटनिष्ठप्रकारताख्यतज्ज्ञानरूपविशेष्यताया एव भूतलवृत्तित्वात् । घटपटावित्यादिसमूहालम्बनधियो भ्रमत्वापत्तिश्च । इत्यधिकोऽत्र पाठो ग० पु० ।

(२) विषयस्वरूपत्वेतु । इति ग० पु० पाठः ।

संस्कार एव प्रत्यासत्तिः । एवं च अदुक्त एव पर्यवसानम् ।

'सुरभि चन्दनम्' 'सोऽयम्' इत्यादि च संस्कारच-

(कुञ्चिकाटीका)

कारतांशे न तु सांसर्गिकविषयतायामित्यभिप्रेत्योक्तं *मते इति*। ननु ज्ञानलक्षणाऽस्वीकारे सौरभांशे इन्द्रियसंनिकर्षाभावात्कथं तज्ज्ञानम्?

(कलाटीका)

च*। (१)तस्या एव प्रत्यासत्तित्वे च। *मदुक्ते एव*-बौद्धपदार्थसत्त्वेन तस्यैव तत्र भाने एव।

नन्वेवं 'सुरभि चन्दनम्' इति धियि प्राक्सिद्धान्त्युक्तबीजसत्त्वेन स्मृतित्वानुभवत्वयोः साङ्कर्यापत्तिः, प्राभाकरमतप्रवेशात्(२)। तथाहि। 'इदं रजतम्' इति ग्रहणस्मरणात्मकं ज्ञानद्वयम्, तत्र 'इदम्' इति पुरोवर्तिद्रव्यग्रहणं दोषवशेन तद्गतशुक्तित्वविशेषाग्रहणम्(३)। तज्ज्ञाने च दोषवशतः प्रमुष्टपूर्वानुभवत्वरूपतत्ताकाररजतस्मृतिः। तत्र यथा वास्तवरजतविषयम् 'इदं रजतम्'(४) इत्यत्र 'इदम्' इति ज्ञानमिदंपदार्थरजतत्वयोरसंसर्गं न गृह्णाति (तयोः) संसृष्टत्वेनासंसर्गाभावात्, ज्ञानस्यैकत्वाच्च न स्वगतं भेदं गृह्णाति, तथा तत्सादृश्यादेते भिन्ने अपि ज्ञाने स्वगतभेदं विषययोरसंसर्गं च न गृह्णीत इति विशिष्टज्ञानकार्यप्रवृत्तेरेकज्ञानत्वव्यवहारादेश्च निर्वाहः, (५)अत आह-*सुरभीति*। अयम्भावः। प्रागुक्तरीत्या ग्रहणात्मकमिदमेकमेव ज्ञानम्। संस्कारस्यापि सहकारितामात्रेण स्मृतित्वव्यवहारमात्रं न तु सा स्मृतिः, पूर्वानुभूततारूपतत्तानुल्लेखात्। अत एव तत्र 'पश्यामि' इत्येवानुव्यवसायो न तु 'स्मरामि' इत्यप्यंशः। चक्षुर्द्वारा निर्गतवृत्तावेव संस्कारवशात्सौरभाकारताया अपि जायमानत्वेन तस्य चाक्षुषत्वात्। 'सोऽयम्' इत्यत्रापि पूर्वानुभूततारूपतत्तोल्लेखेऽप्यन्यत्सर्वं प्राग्वदेवेति तस्याप्राधान्यान्न तथेति ॥

(१) तस्यैवेति पाठः ग० घ० पु०।

(२) साङ्कर्यापत्तेर्ज्ञान्यन्तरकल्पनापत्तिः, प्रभाकरमतच्छायापत्तिश्च। इति ग० पु० पाठः।

(३) "ग्रहणात्" इति ग० घ० पु० पाठः।

(४) "इदं रजतम्" इति ज्ञानं पदार्थर० इत्यादि ग० पु० पाठः।

(५) एवञ्च स्वरूपतो विषयतश्चागृहीतासंसर्गकं ज्ञानद्वयं भ्रमः, इत्याख्यातिवादिनः प्रभाकरस्य मतमिति भावः।

क्षुस्सन्निकर्षाद्युभयजन्यं ज्ञानान्तरमेवेति न स्मृतित्वानुभवत्वयोस्तत्र सङ्करः ॥

(१)अत एव "स्त्रियाम्" (अष्टा०सू०३।१।४) इतिसूत्रे खट्वादौ स्तनकेशाद्यदर्शनेन लिङ्गाभावाट्टापोऽनुपपत्तिमाशङ्क्य—

'असत्तु मृगतृष्णावद् गन्धर्वनगरं यथा ।

(कुञ्जिकाटीका)

अत आह*ज्ञानान्तरमेवेति* । ग्रहणस्मरणात्मकमेकं ज्ञानमित्यर्थः । संस्कारजन्यत्वमात्रेण स्मृतित्वव्यवहारमात्रं तत्र, न तु 'स्मरामि' इति अनुव्यवसायः, पूर्वानुभूततारूपताया अनुल्लेखात् । अत एव 'सुरभि चन्दनं पश्यामि' इत्येव प्रत्ययः । तार्किकास्तु तत्रोपनीतभानत्वेन व्यवहरन्ति ।

परे तु चन्दनत्वेन सुरभित्वमनुमीयते, अन्यथा साध्यविशिष्टपक्षप्रत्यक्षोपपत्तेरनुमानोच्छेद इत्याहुः ।

प्राभाकरास्त्वाहुः-'सोऽयम्' इति इदमंशे प्रत्यक्षं तत्तांशे स्मरणमिति ज्ञानद्वयम् , एवं 'सुरभि चन्दनम्' इत्यादावपीति । यद्यपि प्रवृत्तिं प्रति विशिष्टज्ञानस्यैव हेतुतया ज्ञानद्वयस्वीकारे प्रवृत्त्यनापत्तिस्तथापि भेदाग्रहसहितं तत् प्रवृत्तिहेतुः, अतो दोषान्तरमाह *सङ्कर इति* । एतच्चाभ्युपगमवादेन । वस्तुतस्तयोः साङ्कर्येऽप्यदोषः । ब्रह्माभिन्नस्य सर्वस्यानित्यतया नित्यत्वघटितजातित्वाभावेन तस्यादोषत्वात् । किञ्च कपिसंयोगतदभावयोरिवैकस्मिन्नपि ज्ञानाऽवच्छेदकभेदेन परोक्षत्वापरोक्षत्वयोः स्वीकारात ।

(कलाटीका)

भाष्यविरुद्धमपि नैयायिकाद्युक्तमित्याह—*अत एवेति* । तदनङ्गीकारेणोक्तरीत्या निर्वाहादेवेत्यर्थः । आदिना वृक्षादिलौकिकलिङ्गमाह—*स्तनेति* । व्यञ्जकाभावेन व्यङ्ग्यस्याभाव इत्याह—*लिङ्गाभावादिति* । *आचारः*—तत्तल्लिङ्गव्यवहारादिः । *पश्यन्तीति* । न च ताः सन्तीति शेषः । अत एवेत्युक्तं स्पष्टयति—*अनेन हीति* । भाष्येणेत्यर्थः । अन्यदेशे सत्त्वादाह—*तद्देश इति* । यद्देशे भासते

---

(१) इत आरभ्य मूलस्य कुञ्जिकाटीकया राहित्यं वर्तते । तथापि कलाटीकाऽनुरोधेनेदमुपन्यस्तम् । उपलब्धमूलसहितकुञ्जिकाटीकापुस्तकद्वितय इदं मूलमपि नास्ति ।

असत्तु खट्वावृक्षयोर्लिङ्गं द्रष्टव्यम् । कथं पुनरसल्लिङ्गं शक्यं द्रष्टुम् ? मृगतृष्णावत् । तद्यथा मृगास्तृषिता अपां धाराः पश्यन्ति न च ताः सन्ति, यथा गन्धर्वनगराणि दूरतो दृश्यन्ते उपसृत्य च नोपलभ्यन्ते' इति भाष्ये उक्तम् । अनेन हि स्पष्टमेव भ्रमे बहिस्तद्देशे असत एव भानमुक्तम् ।

हरिणाऽप्युक्तम्—

यथा सलिलनिर्भासो मृगतृष्णासु जायते ।
जलोपलब्ध्यनुगुणाद्बीजाद्बुद्धिर्जलेऽसति ॥ इति ।

'बीजं पूर्वपूर्वमिथ्याज्ञानजन्यवासना' इति तद्व्याख्यातारः । व्यवहारदशायां कदापि केनापि तन्मात्रे बाधाननुभवात् "असतो लिङ्गस्य भानम्" इत्येतन्निराकृतमित्यन्यत् ।

(कलाटीका)

तद्देशे इत्यर्थः । एवेन सतो भाननिरासः । परमतेऽन्यत्र सत एव भानेनैतद्भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैव । तस्मादुक्तरीत्या बौद्धस्यैव भानमिति सिद्धम् । तत्रत्यहरिरपि तथैवेत्याह—*हरिणापीति* । ननु जलाभावे तत्र तन्निर्भासः कथम् ? अत आह—*जलोपेति* । तस्मिन्नसत्यपि तादृशाद् बीजाद् बुद्धिरित्यर्थः । नन्वत्र किं तद्बीजमत आह—*बीजमिति* । "असतो न भानम्" इत्येवं न (१)निराकृतं किन्त्वन्यथेति तदभिमतमेव भगवत इति नाग्रिमविरोध इत्याह—*व्यवेति* । *तन्मात्रे*—लिङ्गमात्रे । रजतत्वांश इव । *बाधाननुभवादिति* । शेषषष्ठ्या समासः । *निराकृतम्*—भगवता । तथा च लौकिकलिङ्गाश्रयणेन तत्राप्यन्यत्रेव वास्तव एव तन्निर्वाह इति भावः(२) ।

(१) "इत्येवं निराकृतम्" इति एतच्छब्दरहितः क०घ०पु० पाठः । ग०ख० पुस्तके "सुरभीति" इति प्राक्तनप्रतीकादारभ्य "व्यवेति" इत्यग्रिमप्रतीकपर्यंतं मध्यस्थो ग्रन्थ एव नास्ति ।

(२) नन्वेतावन्मृगतृष्णादिदृष्टान्तेन बहिरसतोऽपि लिङ्गस्य खट्वादौ मिथ्याज्ञानात्मकप्रत्यक्षविषयतामुक्त्वा शब्दबोध्यतोक्ता, सा चायुक्ताऽसत उपलम्भे शशशृङ्गादेरप्युपलम्भापत्तेः । अतः प्रकारान्तरं तत्र सदेव लिङ्गं नोपलभ्यते इत्युक्त्वा, अतिसान्निध्यादिहेत्वभावेन तत्र लिङ्गसदसत्त्वसन्देह एव न सत्त्वनिश्चय इति खण्डयित्वा तयोस्तु तत्कृतमित्यादिना वादिनापि लिङ्गसत्तानुमानमेव तु तद्भा-

भ्रमे यावद्विशेषदर्शनं बहिः सत्त्वेन प्रतीतिस्तु तत्राधिष्ठानगतसत्त्वारोपात् । अत एव "सदसत्ख्याति-र्बाधाबाधाभ्याम्" इति साङ्ख्यसूत्रे उक्तम् । यावद्वि-शेषदर्शनमबाधस्तदुत्तरं च बाधोऽस्ति ।

प्रपञ्चोऽप्येवमेव । मृगतृष्णादिदृष्टान्तेन प्रपञ्चस्य शास्त्रे वर्णनात् । तदुक्तं परमार्थसारे शेषनागेन—

मृगतृष्णायामुदकं, शुक्तौ रजतं, भुजङ्गमो रज्ज्वाम् ।
तैमिरिकचन्द्रयुगवद् भ्रान्तमखिलं जगद्रूपम् ॥ इति ।

(कलाटीका)

नन्वस्तु तत्रान्यथानिर्वाहस्तथापि भ्रमादौ बहिरसत एव भानं दृष्टा-न्तसिद्धं भगवत्सम्मतमिति कथं तत्र विशेषदर्शनतः प्राग्बहिः सत्त्वेन प्रतीतिरत आह—*भ्रमे इति* । तत्त्वावच्छिन्ने इत्यर्थः । *यावद्विशे-षदर्शनम्*—तत्पर्यन्तम् । एवमग्रेऽपि । *तत्र*—भ्रमविषये । इदं समूलयति—*अत एवेति* । तत्र तावत्तदारोपादेवेत्यर्थः । सूत्रे 'बा-धाबाधात्' इति पाठे स्पष्टत्वमाह—*बाधाभ्यामितीति* । शास्त्रत-स्तथापूर्वनिपातेऽपि 'पाठक्रमात्' इति न्यायेन यथासंख्यान्वयमभि-प्रेत्य, विरोधेन द्वयोर्यौगपद्यासम्भवादुक्तरीत्यैवाह—*यावदिति* । प्रसङ्गाद्द्वैतं प्रतिपादयितुमाह—*प्रपञ्चोऽपीति* । *एवमेव*—सदसत्ख्यातिरेव । तत्राद्दष्टचरत्त्वनिरासायाह—*तदुक्तमिति* । ननु प्रतीयमाना घटादयः कथं न सन्तीत्युच्यत इत्याशङ्क्य न तत्प्रतीति-मात्रेण सत्यत्वं शुक्तिरजतादिषु तत्रासतामसत्यानामपि प्रतीतिदर्श-नादित्याह—*मृगेति* । ऊषरभूमावूर्ध्वाधरभावेन सूर्यमरीचिसम्बन्धो मृगतृष्णा, तत्राधिष्ठानभूतायामुदकं यथा वासनावशाद्भासमानमपि भ्रान्तं मिथ्या तत्रासदेव, एवं शुक्त्यादावपि । *तैमिरिकः*—तिमि-राख्यनेत्रव्याधियुक्तस्य चन्द्रे यथा द्वित्वमसदेव भासते, एवं ब्रह्मण्य-

धज्ञानमपि कदाचिद् व्यवहारपर्यन्तमित्यर्थकेनासत्त्वं निराकृतमिति तत्र कथमिदमत आह—बाध-स्याननुभवादिति पाठः । निराकृतम् । पूर्वपक्षिमात्रपदेन दृष्टान्तव्यवच्छेदः । तत्र तूत्तरकालं बा-धनिश्चयोऽतो न तद्वदारोपेणासतोभावमत्रेत्यर्थः । ततोऽन्योन्याश्रयादिना तदपि निराकृत्य सांख्यम-तावष्टम्भेन लौकिकलिङ्गमास्थितम् । तस्यार्थं भावः । सल्लिङ्गं नोपलभ्यते इति वक्तुमशक्यम्, प्रत्यक्ष-विरोधात्, तटादिषु विरोधाच्च । 'नासदुपलभ्यते' इत्यपि सत्त्वेन विरोधाद् कदाचिदपि बाधानुमानेन सत्त्वनिश्चयाच्च । तथाचाचेतनेऽव्याप्तिर्दारादावतिव्याप्तिश्चेति । तथाचालौकिकलिङ्गाश्रयणेन तत्रापि अत्रैव वस्तुत एव तन्निर्वाह इति भावः ।

भ्रान्तं भ्रमविषय इत्यर्थः ॥

व्यासोऽपि "मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तेः" इति स्वप्नप्रपञ्चस्य मायामात्रत्वं न तु बाह्यसर्गतुल्यत्वमाह। तत्रैव यद्यपि जाग्रत्प्रपञ्चस्यापि "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः" इति सूत्रेण मायामात्रत्वमुक्तम्, तथापि 'प्राग् ब्रह्मात्मदर्शनाद्वियदादिप्रपञ्चो व्यवस्थितः स्वाप्नस्तु प्रतिदिनं बाध्यत इति विशेषः' इति भाष्ये

(कलाटीका)

खिलं जगद्रूपं पूर्वपूर्ववासनावशादसदेव भासते इति सर्वं भ्रमविषयोऽसदेव जगदित्यर्थः। मिथ्यात्वे विप्रतिपन्नं प्रति विश्वासार्थं बहुदृष्टान्तोपन्यासः। भावक्तप्रत्ययाद्भ्रमायाह—*भ्रमविषयेति* ॥

न केवलं तत्सम्मतमेवेत्याह—*व्यासो ऽपीति*(१)। "सन्ध्ये सृष्टिराह हि" इत्यनेन पूर्वसूत्रेण तृतीयद्वितीयपादस्थेन जाग्रत्सुषुप्त्योः सन्धौ भवं सन्ध्यम्। दिगादित्वाद्यत्। स्वप्नः। तत्र सृष्टिर्व्यावहारिक्येव। हि—यतः। श्रुतिरेवमाह "अथ रथान् रथयोगान्पथः सृजते" इत्यर्थकेन कृतपूर्वपक्षनिरासमाह *मायेति*। तुः पूर्वपक्षनिरासार्थः। स्वप्नसृष्टिर्मायामात्रं शुक्तिरजतादिवत्। *कार्त्स्न्येन*। उचितदेशकालादिसम्पत्त्या बाधाभावेन वा। अनभिव्यक्तस्वरूपत्वादिति पाठः। न हि रथादीनामुचितो देशः स्वप्ने सम्भवति, देहान्तर्नाडीप्रविष्टमनोऽवच्छिन्नसाक्षिभिन्नस्य(२) तदानीमसत्त्वात्, नाप्युचितः कालोऽस्ति, घटिकामात्रवर्तिनि स्वप्नेऽनेकसंवत्सरसाध्यसंसारस्य दर्शनात्। तस्मात्प्रातिभासिक एव स्वप्नप्रपञ्च इत्यर्थः। तत्तात्पर्यमाह—*स्वप्नप्रपञ्चस्येति*। मात्रव्यावर्त्यमेवाह—*नत्वेति*। नन्वेतावता तस्य तत्त्वे इष्टेऽपि बाह्यस्य तत्त्वं नाभिमतं तस्य किञ्चित्स्वोक्तिविरुद्धमपीदं स्वयमेव तत्तुल्यप्रतिपादनादत आह—*तत्रैवेति*। व्यासीये एवेत्यर्थः। *उक्तमिति*। एवं चाद्यदोषोद्धारे ऽपि द्वितीयदोषस्तदवस्थ एवेति भावः। तमप्युद्धरति—*तथापीति*। *ब्रह्मात्मदर्शनात्*—ब्रह्मस्वरूपदर्शनात्। *विशेष इति*। तथा चैतन्मात्रकृतो भेद इति तत्कृतं तुल्यत्वमेवेति न मिथो विरोधोऽपीति भावः।

(१) न केवलं तत्र किन्त्वन्यत्रापीत्याह—*व्यासोपीति*। इति ग० पु० पाठः।
(२) साक्षिनिष्ठत्वात्—इति ग० पु० पाठः।

उक्तम् । तस्य प्रपञ्चस्यान्यवस्तुत्वाभावः, "वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्" इतिश्रुतेरिति सूत्रार्थः । वाचैव के-

(कलाटीका)

ननु ब्रह्माभेदेऽपि जगति लोकदृष्टान्तेन विरोधपरिहारे लौकिकयोः कार्यकारणयोरिव ब्रह्मप्रपञ्चयोरपि समानसत्ताकत्वं स्यादत उक्तम्—*तदनन्यत्वमिति* । अयमर्थः—तस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मणोऽनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय यथा—"सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" इत्युक्तम् । मृत्पिण्डो मृज्ज्ञानाकारमाह—*वाचेत्यादि* । विकारः सर्वोऽपि वाचाऽऽरभ्यते 'राहोः शिर' इतिवत् । यद्वा वाचः शब्दस्याऽऽरम्भणहेतुर्न तु तत्त्वतो ऽस्ति यतो नामधेयमात्रमेतत् । अत्र नामधेयशब्देन तत्कारणको व्यवहारो लक्ष्यते । व्यवहारमात्रमेतदित्यर्थः । मृदादिकारणेभ्यो भेदाभेदाभ्यामनिर्वचनीयत्वात्, भेदे सत्कार्यवादहानिः, अभेदे कारणव्यापारवैयर्थ्यम्, उत्पत्तेः पूर्वमसत्स्वभावं नरविषाणवत्पश्चात्तु सदित्यस्याप्ययुक्तत्वान्नीलरूपस्य पीतरूपत्व इवैकस्योभयस्वभावत्वे विरोधात् । मृदित्येव सत्यम् । सत्यत्वं च मृदः स्वविकारापेक्षया । तथा सत्यज्ञानादिरूपत्वेन ब्रह्मणि ज्ञाते विकारो ऽप्यसत्यो ब्रह्मैव सत्यमिति ज्ञानम् । एवं ज्ञाने ऽपि यथा मृदपेक्षया विकारमिथ्यात्वज्ञानेऽपि व्यवहाराय तदुपादानं भवति, एवं व्यवहाराय सर्वोपादानमिति बोध्यम् । अन्यथाऽसंगतिः, न हि मृन्मात्रज्ञानात्तत्तद्वैशेषिकरूपेण सर्वज्ञानं भवति ।

एतेन तत्तद्वैशेषिकरूपेण सर्वज्ञानमिति वेदान्त्येकदेश्युक्तमपास्तम् । आदिना "एतदात्म्यमिदं सर्वं यदयमात्मा" "ब्रह्मैवेदं सर्वम्" इत्यादिश्रुतिपरिग्रहः । आसां च श्रुतीनां न ब्रह्मप्रपञ्चयोरभेदे तात्पर्यं सदसतोरभेदायोगात्, किन्तु प्रपञ्चे भिन्नतत्त्वाभाव एवेति बोध्यम् । अनेकतत्त्व एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं न केनापि रूपेणोपपादयितुं शक्यम् । वेदान्तानां ब्रह्मणि तात्पर्यं न वेति सन्देहः, प्रवृत्तिनिवृत्त्यविषयत्वान्नेति पूर्वपक्षः, प्रवृत्त्याद्यविषयत्वेऽपि षड्विधलिङ्गवशादस्त्येव तात्पर्यं तत्रेति सिद्धान्त इति । तदेतदभिप्रेत्याह—*तस्येत्यादि* । *इतिश्रुतेः*—इत्यादिश्रुतेः । समुच्चित्य द्योतकतया एव केवलयोः प्रयोगः । सर्वथा तस्यातत्त्वाय तदाश्रयणम् । (१)अत एव मात्रमित्यादि । एतदेव सर्वं बोध-

(१) अत एवाह—मात्रमित्यादि । सः—विकारः । इत्यधिकः पाठः ग० पु० ।

चलमारभ्यते यतो नाममात्रं न तु वस्तुन इति श्रुत्यर्थः॥

अत एव च 'अनन्यत्वेऽपि कार्यकारणयोः कार्यस्य कारणात्मत्वं न तु कारणस्य कार्यात्मत्वम्' इति "न तु दृष्टान्तभावाद्" इति सूत्रे भाष्ये। कार्यस्य वस्तुत्वाभावादिति तदाशयः। मायामात्रमिति मात्रपदेनानिर्वचनीयोत्पत्तिवादमपि निराकरोति। न च "न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति अथ रथान् रथयोगान्पथः सृजते" इति स्वप्नविषयश्रुत्युक्तसृष्ट्यसङ्गतिरिति वाच्यम्। 'उपक्रमे रथाद्यभावः श्रुत्योक्त इति

(कलाटीका)

यितुं श्रुतौ ब्रह्मणो जगदुपादानत्वेन व्यवहारो मृदादिदृष्टान्तेन। कार्यापेक्षया कारणस्यैव सत्यत्वं, कार्यं तु व्यवहारमात्रमिति बोधयितुं श्रुतौ दृष्टान्तोऽप्यनुमानप्रमाणसिद्ध एव न लोकसिद्धः। आद्यन्तयोर्मृद एवोपलब्धेस्तस्यास्तद्विकारात्सत्यत्वानुमितिर्बोध्या। इदमनुपदमेव स्फुटीभविष्यति॥

भाष्यसम्मतमपीदमेवेत्याह—*अत एव चेति*। तस्यान्यवस्तुत्वाभावादेवेत्यर्थः। इतीत्यस्योक्तमिति शेषः। द्वितीयाद्यपादस्थमिदम्। तत्रैव "अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम्" इति पूर्वसूत्रेण सतो ब्रह्मणः कारणत्वमप्यसमञ्जसम्। अपीतौ–प्रलये, तद्वद्–कारणवद्, कार्याणामपि सत्त्वप्रसङ्गादित्यर्थकेन कृतपूर्वपक्षदूषकम्। *नत्विति*। उक्तं तु न युक्तम्। (१)सतः असदुत्पत्तौ दृष्टान्तसत्त्वादिति सूत्रार्थः। उक्तामापत्तिं प्रतिबन्द्या समाहितवान् "स्वपक्षे दोषाच्च"। असत्कारणतावादेऽपि दोषोऽयं समानः। कालादेः सहकार्यन्तरस्याऽऽश्रयणेन परिहारोऽपि समान इत्यर्थः। अत्रान्यथा व्याख्यानं तु तृतीयसूत्रासामञ्जस्यादयुक्तमिति बोध्यम्। भाष्याशयमाह—*कार्यस्येति*। सौत्रमात्रपदसाफल्यमाह—*मायेति*। वादमपिवेदान्तिसम्मतम्। *निरेति*। व्यास इति शेषः। इदं त्वनुपदमेव स्फुटीभविष्यति।

नचैवम्–तस्य मायामात्रत्वे। *रथयोगाः*–तद्ग्राहकाः। *सृष्ट्यसङ्गतमिति*। सृजत इत्युक्तेरर्थः। *श्रुत्योक्तः*–श्रुत्यैवोक्तः। अयम्भा-

(१) "सतः सदुत्पत्तौ" इति ख० पु० पाठः।

सृष्टिवचनं भाक्तम्' इतिभाष्येणैव समाधानात् ।

किञ्च 'नास्य रथादिग्रहणाय चक्षुरादीनि सन्ति रथादिनिर्वर्तने वा कुतो निमेषमात्रेण सामर्थ्यं दारूणि च न सन्ति तस्मान्मायामात्रं स्वप्नदर्शनम्' इति 'तादृशमपीष्टानिष्टसूचकम्'इति च भाष्ये स्पष्टम् । अत्रान्तःकरणपर्यन्तं नष्टवृत्तिकत्वाच्चक्षुरादीनि न सन्तीत्युक्त्या विशिष्टज्ञानाध्यासो दर्शितः । सामग्रीव्यतिरेकाच्चानु-

(कलाटीका)

वः-एषा स्वाप्नसृष्टिर्माययैव केवलम्, जाग्रद्विषयसर्वपुरुषसाधारण्येनार्थक्रियाकारित्वेन स्थिरत्वेन चानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् । यद्यपि व्यवहारसृष्टिरपि माययैव तथापि दृष्टोत्पादकविनाशकसामग्रीकल्पनाद्वारैवैषा(१) मायाशक्तिः, द्वितीया तु मनआदिसापेक्षतच्छक्तिरिति । ते च स्वाप्नाः पदार्थाः मनःपरिणामाः । बहिरनुपलभ्यमानाकारा बुद्धिवृत्तिरेव भ्रमः व्यवहारदशायाम् । शुक्तिरजतमपि शुक्त्यवच्छिन्नान्तःकरणपरिणाम एव । स चोक्तरूपः । अस्य सुप्तस्य च स्वाप्नवत् जाग्रत्प्रपञ्चे ऽपि ब्रह्मापेक्षया तुच्छत्वप्रतिपादनं फलम् । स च स्वप्नः शुक्तिरजतं यथा सत्यहर्षादिजनकम्, एवं व्यावहारिकशुभाशुभसूचकः । एवमेव व्यावहारिकं श्रुत्यादि परमार्थसत्यब्रह्मबोधकमिति बोध्यम् । जातस्वप्नसृष्टेर्नाशो परमेश्वरस्याभिध्यानसङ्कल्प एव सुषुप्तिकाले बोध्य इति । भाष्यान्तरमत्यत्रसाधकत्वेनाह-*किञ्चेति* । लौकिकज्ञानसामग्र्यभावमाह-*नास्येति* । उत्पत्तियोग्यकालो नेत्याह-*रथादिनिर्वर्तनेवेति* । उत्पादकसामग्र्यपि नेत्याह-*दारूणि वेति* । नन्वेवं स्वप्नस्य सत्यशुभाशुभसूचकत्वं कथम् ? (२)अत उक्तम् "सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते तद्विद" इति सूत्रेण । रजतस्य सत्यहर्षादिजनकत्ववदसत्यस्यापि तस्य तत् सूचकत्वमविरुद्धमिति तात्पर्येण सामाधानात् । तदाह-*तादृशमपीति* । भाष्योक्तेरिति पाठः । तत्सूचितमन्यदप्याह-*अत्रेति* । स्वप्न इत्यर्थः । अत एवादिपदं सार्थकम् । तत्र तदाह-*चक्षुरादीति* । अन्यदप्याह*सामग्रीति* । कालादीत्यर्थः ॥

(१) "मायाकार्यं सा तु तन्निरपेक्षैवेत्येतावता मायामात्रत्वम् । ईश्वरेन्द्रजालिकयोरयं विशेषः । आद्योऽनादिसिद्धमायाशक्तिः । द्वितीयस्तु मन्त्रादिसापेक्षतच्छक्तिः" । इति पाठान्तरम् ख० पु० ।

(२) कथमिति चेत् ? न, सूचकश्च । इति ख० पु० पाठः ।

त्पत्तिं वदता शुक्तिरजतादिस्थले ऽप्यनुत्पत्तिः सूचिता॥

तथा चतुर्थे ऽपि भाष्ये 'मृत्पिण्डादिदृष्टान्तैर्हि सतो ब्रह्मण एकस्य सत्यत्वं विकारस्य चानृतत्वं प्रतिपादयति शास्त्रम्, अतः सृष्टिवाक्यानि नोत्पत्त्यादिपराणि किं त्वैकात्म्यावगमपराणि' इति। सत इत्यस्याद्यन्तयोः सत्त्वेन मध्ये ऽपि सत्त्वानुमानेन कालत्रयाबाध्यत्वरूपं सत्यत्वम्, प्रपञ्चस्य त्वाद्यन्तयोरसत्त्वेन मध्ये ऽप्यसत्त्वानुमानेन कालत्रयबाध्यत्वरूपमनृतत्वमित्यर्थः। मध्ये (१)कदाचित्सत्त्वेन प्रतीतिस्तु भ्रमविषयाणामेव तत्रानुवाद इति विकारत्वादिप्रतीतिरपि भ्रम एवेति तत्तात्पर्यम्।

मृत्पिण्डादिदृष्टान्तस्य चायमर्थः—एकेन मृत्पिण्डेन परमार्थतो मृदात्मना विज्ञातेन सर्वं मृन्मयं घटशरावादि मृदात्मकमिति विज्ञातं भवतीति।

"यथा च तक्षोभयथा" इतिसूत्रेऽपि भाष्ये 'स्वामो

(कलाटीका)

अन्यदपि तन्मानमाह—*तथेति*। *शास्त्रम्*—श्रुतिः। *सृष्टिवाक्यानि*—तदादिबोधकवाक्यानि। ऐकात्म्यस्वरूपं प्रागुक्तम्। इतिभाष्यसमाप्तौ। *इत्यस्य*—इत्यादेः। *सत्यत्वम्*—ब्रह्मणः। अत एवाह—*कदाचिदिति*। दोषवशादिति भावः। *तदाशयः*—भाष्याशयः। एवमग्रे ऽपि। *तत्र*—सृष्टिबोधकासु "आत्मन आकाशः सम्भूतः" इत्यादिश्रुतिषु। प्रागुक्तरीत्यैवाह—*मृत्पिण्डादीति*। *अर्थः*—अभिप्रायः। परमार्थत्वं विकारापेक्षया। अन्यदपि मानमाह—*यथा चेति*। नन्वेवमसङ्गत्वे "कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्" इत्युक्तकर्तृत्वासङ्गतिरिति शङ्कानिरासार्थमिदं सूत्रं द्वितीयाध्यायद्वितीयपादस्थम्। यथा तक्षा वास्याद्युत्कर्षापकर्षादिभिरुत्कर्षादिमान्, यथा वा तत्सन्निधाने तक्षणादिक्रियावान्, तदभावे तदभाववान्, एवं जीवो बुद्धिरूपोपाधिवशात्कर्ता स्वतस्त्वकर्तेत्यर्थः।

(१) क्वाचिदितिपाठान्तरम्।

विकारो वासनामय एव न तु पारमार्थिकोऽस्ति' इति। यथा तन्त्रान्तरे घटादिप्रपञ्चस्य पारमार्थिकत्वं तथा तत्रापि न स्वाप्नस्येत्यर्थः । अस्माकं तु व्यावहारिकोऽपि प्रपञ्चो दीर्घस्वप्न एवेति बोध्यम् ।

"तदनन्यत्वम्-" इतिसूत्रे भाष्यम् 'यथा च मृगतृष्णोदकादीनामूषरादिभ्यो ऽनन्यत्वं दृष्टादृष्टस्वरूपत्वात्, एवमस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मव्यतिरेकेणाभावः' इति। 'सर्वव्यवहारस्य प्राग् ब्रह्मात्मविज्ञानात्सत्यत्वं स्वप्नव्यवहारस्येव प्राक् प्रबोधात्' इति च 'अविभागे ऽपि परमात्मनि मिथ्याज्ञानप्रतिबद्धोऽपि भागव्यवहारः स्वप्नवद्व्याहतः' इति चान्यत्र भाष्ये ।

(कलाटीका)

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।
यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ इति स्मृतेः ।

"अकर्ता चैतन्यम्" इत्यादिश्रुतेः, "कामादिकं मन एव" इति श्रुतेश्चेति भावः । औपाधिककर्तृत्वेनापि शास्त्रार्थवत्त्वमुपपन्नमेव । तदश्लिष्टबुद्धेरपि कर्तृत्वाभावात्केवलाया बुद्धेरकर्तृत्वोक्तिरिति बोध्यम् । ननु स्वमते तत्त्वाप्रसक्त एवेति व्यर्थेयमुक्तिरत आह-*यथेति* । *तन्त्रान्तरे*-न्यायादिमते । *तत्रापि*-तन्मते ऽपि । एतत्तात्पर्यमाह-*अस्माकं त्विति* । अन्यदपि तदाह-*तदेति* । *अदृष्टेति* स्वरूपस्यैवादर्शनादित्यर्थः । अन्यान्यपि तान्याह-*सर्वेत्यादि* । *ब्रह्मात्मेति* । ब्रह्मस्वरूपेत्यर्थः । स्वप्नप्रपञ्चस्य प्रबोधो=जागरणं ब्रह्मविज्ञानं च । *अविभागे* इति बहुव्रीहिः । वस्तुत इत्यादि(१) ॥

---

(१) अत्रेदं बोध्यम्--प्रपञ्चे स्वप्नादिदृष्टान्तोऽपारमार्थिकत्वांशे । अत्र व्यावहारिकसत्त्वाङ्गीकारात् । ब्रह्मज्ञानबाध्यत्वेन मिथ्यात्वम्, एतदेव प्रपञ्चस्यानिर्वचनीयत्वम् । यत्पारमार्थिकसदसद्भ्यां कूटस्थशशशृङ्गाभ्यां विलक्षणत्वम् । अत एव सांख्यैः सदसद्रूपत्वमुक्तम् । शशशृङ्गापेक्षयासद्रूपत्वात्, ब्रह्मापेक्षयाऽसद्रूपत्वात् । मायाया ब्रह्माधिष्ठानत्वात्, तत्प्रपञ्चोऽपि तदधिष्ठानको वाच्यः । तस्य च तत्समानसत्ताकत्वात् । वस्तुतस्तत्राभावेनेहादिशब्दैश्च तस्यैवाधिष्ठानत्वात्, प्रपञ्चज्ञानस्य ज्ञानिदृष्ट्या भ्रमत्वोक्तिर्दृष्टव्या । तत्समानसत्ताकत्वसम्बन्धेन तदभाववति तत्प्रकारकज्ञानस्यैव भ्रमत्वात् । ज्ञानदृष्टिसिद्धैरेव स्वप्नादिदृष्टान्तैस्तत्तुल्यत्वकथनं दृष्टवैराग्योत्पत्तय इति ।

यत्त्वनिर्वचनीयं सदसद्विलक्षणं जलादि मृगतृष्णादावुत्पद्यते एवं ब्रह्मणि प्रपञ्चो, मृदादौ घटादिः, स्वाप्नश्चेति । तन्न । तादृशानिर्वचनीयस्याप्रसिद्ध्या तद्भेदस्य वक्तुमशक्यत्वात् । किञ्च, तस्य सद्भिन्नत्वादसत्त्वम् असद्भिन्नत्वात्सत्त्वमापततीति उभयरूपत्वमेवायाति, तत्र सत्त्वमारोपितमिति भेदाभेदयोरिव तयोर्न विरोधः । धर्मद्वयानाक्रान्तस्य लोकव्यवहारे ऽभावाच्च ।

तदुक्तं सांख्यसूत्रे "नासतः ख्यातिर्नृशृङ्गवत्"। "नानिर्वचनीयस्य तदभावात्"। "नान्यथाख्यातिः स्ववचोव्याघातात्" इति। असतः ख्यातौ नृशृङ्गवच्छुक्तिरजतादेरप्यभानापत्तिः । न च नृशृङ्गमित्यादिशब्दतो बोधात्तद्वासनाऽऽवश्यकत्वेन तत्र तेषामपि सत्त्वेन प्रत्यक्षापत्तिः। तद्वासनायाः फलबलेन शाब्दबोधमात्रजनकत्वेन तदापत्त्यभावात् । नानिर्वचनीयस्येत्यस्यार्थ उक्त एव ।

यद्यप्यन्यथाख्यातिः सौत्रान्तिकस्य, बाह्यशुक्त्यादौ ज्ञानधर्मरजतादेरध्यास इति तेनाङ्गीकारात्, तथापि

(कलाटीका)

वेदान्तिमतं खण्डयति-*यत्त्विति* । अन्यादृशस्येष्टत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादाह—*सदसदिति*। "यतो वाच" इति श्रुतेर्ब्रह्मणि तत्त्वाभावादाह—*अनिर्वचनीयेति* । ननु सत्त्वेन ब्रह्म, असत्त्वेन नृशृङ्गादि, तत् प्रसिद्धमेवात आह—*किञ्चेति* । यत इति शेषः । *तस्य*—जलादेः सर्वस्य। ननु विरोधादिदं दुर्वचमेवेति तथैव वाच्यमत आह—*तत्रेति*। तयोर्मध्य इत्यर्थः। वस्तुतः, तादृशपदार्थस्यान्यस्य सत्त्वे ऽत्र सर्वत्रैवं सुवचं तदेव नेत्याह—*धर्मेति* । दृष्टानुसारेणैव कल्पनौचित्यमितिभावः। अत्र मानमाह—*तदुक्तमिति*। *अभानेति* । अप्रत्यक्षेत्यर्थः। *तत्र*—बुद्धौ । *तत्*—प्रत्यक्षम्। एतेन दृष्टान्तासङ्गतिः परिहृता। 'नान्यथा'—इति व्याचष्टे *यद्यपीत्यादि*। वेदबाह्योक्तत्वात्तदप्रमाणमेवेति न तत्खण्डनोपयोग इति शङ्काशयः । प्रकारभेदमाह

हट्टस्थरजतादेरारोप इतिरीत्या वैशेषिकैः स्वकीयैः सा ऽऽहृता । तदुभयमपि न । तत्र तदसत्त्वेन तद्रूपस्य सन्निकर्षाभावेन "असन्न भासते सन्निकर्षाभावाद्" इति स्वसिद्धान्तव्याघातात् ।

किंच, विशेष्यविशेषणानुयोगिकत्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्बन्धस्य स्वपात्वसत एव भानाङ्गीकारात्तद्ग्रहे ऽसंसर्गाग्रह एव पर्यवसानमिति विशिष्टभ्रमवाचकस्यान्यथाख्यातिरितिवचसो व्याघातात् ।

किञ्च । ज्ञानस्यार्थव्यभिचारित्वे ज्ञानेनार्थसिद्धिरिति स्ववचो व्याघातादिति दिक् ॥

परमार्थसारेऽपि ।

त्रिगुणा चैतन्यात्मनि सर्वगतेऽवस्थितेऽखिलाधारे ।
कुरुते सृष्टिमविद्या सर्वात्मा स्पृश्यते तया नात्मा ॥

(कलाटीका)

हट्टस्थेति । *स्वकीयैः*-वैदिकैः । *सा*-तदिष्टा । एवंच तत्खण्डनोपयोगस्तदाह *तदुभेति* । वचः शब्देन सिद्धान्त इत्याह *तत्रेति* । ज्ञाने रजतासत्त्वेन रजतरूपसंनिकर्षाभाव इत्यर्थः । वचः प्रसिद्धमित्याह* किञ्चेति* । *तद्ग्रहे*-तादृशसम्बन्धाग्रहे । एवेन विशिष्टबुद्धिनिरासस्तदाह *विशिष्टेति* । ननु तस्यापि स एवार्थोऽस्तु अत आह *किञ्चेति* । तत्रैवेति भावः । एतेन ज्ञानसन्तानस्यैवात्मत्वमिति ज्ञानरूपात्माकारस्य रजतस्य ख्यातिरित्यर्थकात्मख्यातिरिति वैभाषिकादिमतमप्यपास्तम् । तदाह *दिगिति* ॥

भगवतोऽपि भेदः सम्मत इत्याह *परेति* । ननु त्रैगुण्यसङ्कबद्धश्चेदात्मा तर्हि विकारी स्यादत आह *त्रिगुणेति* । सत्त्वरजस्तमोभिस्त्रिगुणा अविद्या सृष्टिभ्रमं कुरुते-जनयति । क ? *अखिलाधारे*-समस्तप्रपञ्चाधिष्ठाने । *सर्वगते*- । पूर्णेऽपरिच्छिन्ने । *अवस्थिते* नित्ये । "आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य" इति श्रुतेः । अत एव सर्वात्मतया आत्मा (१)भ्रमविषयसृष्ट्या न स्पृश्यते इत्यर्थः । तेन न विकारित्वप्रसक्तिरिति भावः । "नात्मानं स्पृशति" इति श्रुतेः । उपयु-

(१) सर्वात्मतया भ्रमविषयसृष्ट्या इति क० पु० पाठः ।

सृष्टिं तद्भ्रममित्यर्थः। तदप्युक्तं तत्रैव।

रज्ज्वां भुजङ्गहेतौ प्रभवविनाशौ यथा न स्तः।
जगदुत्पत्तिविनाशे न च कारणमस्ति तद्वदिह॥ इति।

भुजङ्गहेतौ, भुजङ्गभ्रमहेतौ। नच कारणमस्तीति। किं त्वन्यथाभानात्मिका ऽविद्यैव सेत्यर्थः। किञ्च, अनिर्वचनीयोत्पत्तौ घटादिना मृदादेरिव ब्रह्मणोऽपि विकारित्वापत्तिः। भ्रमविषयेण तु न विकारित्वम्। कामुककृतैः कान्ताविषयैः—

सुप्ता किं नु मृता नु किं मनसि मे-
लीना विलीना नु किम्।

इति विकल्पैः कान्ताया विकारित्वाभावात्।

वस्तुतो मृदि घटादिविकारो भ्रम एव, न तु को-ऽपि पदार्थ इति "तदनन्यत्वम्-" इति सूत्रेणोक्तम्।

(कलाटीका)

क्रमाह *सृष्टिमिति*।*(१)तदपीति*। भ्रमविषय एव सृष्टिर्न तु सत्त्वं तस्या इतीत्यर्थः। *रज्ज्वामिति*। रज्ज्वां भुजङ्गभ्रमहेतौ उत्पत्तिविनाशौ यथा न स्तो भुजङ्गस्यैवाभावात् तद्वदिह परमार्थविचारे जगत उत्पत्तिविनाशयोर्न किञ्चित्कारणमस्तीत्यर्थः। कारणत्वमपि भ्रमविषय एव सत्यत्वादिवदिति भावः। भ्रमविषयकारणत्वमेव "यतो वा इमानि" इति श्रुत्यादयो ऽनुवदन्तीति न तद्विरोधः। तत्तात्पर्यमाह *किन्त्विति*। सिंहावलोकनन्यायेन तत्र दोषान्तरमाह *किञ्चेति*। *ब्रह्मणोऽपीति*। प्रपञ्चेनेति भावः। सिद्धान्ते तु नायं दोष इत्याह *भ्रमेति*। *विषयैः*—विषयकैः। *सुप्तेति*। इदमप्यभ्युपेत्योक्तमित्याह *वस्तुत इति*। *नत्विति*। एवं च(२) तद्दृष्टान्तेनात्र तत्त्वापादनमयुक्तमेवेति भावः। त(३)द्रीत्या दोषान्तरमाह *किञ्चेति*। *तया*—

(१) "एवमग्रेऽपि तदपीति" इति क० पुं० पाठः।

(२) "एवं च तद्दृष्टं विनाश तवापादनमिति क० पु० पाठः।

(३) अत एव दोषान्तरमाह *किञ्चेति* इति ख० पु० पाठः।

किञ्च । प्रसिद्धसामग्रीव्यतिरेके ऽपि यया सामग्र्या शुक्त्यादौ रजताद्युत्पत्तिस्तया सामग्र्या विषयासत्त्वे ऽपि तदसन्निकर्षे ऽपि ज्ञानाङ्गीकारे ऽपि न बाधकम् ।

किञ्च, अनिर्वचनीयोत्पत्तौ तस्य तादृशरजतत्वाद्याश्रयत्वेन तज्ज्ञानस्य भ्रमत्वानापत्तिः, तस्य तदवृत्तिधर्मप्रकारकत्वाभावात् । न च रजतत्वमेवानिर्वचनीयम्, आश्रयस्तु शुक्तिरेवेति न दोषः । त्वया ऽपि जातेर्वारं वारमुत्पत्त्यनङ्गीकारात् ।

किञ्च जातेरिव तदाश्रयत्वस्यापि तादृशस्य शुक्तौ सत्त्वेन पूर्वोक्तदोषतादवस्थ्यम् । तदुक्तं योगसूत्रे "विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम्" इति । विपर्यय इति लक्ष्यम्, मिथ्याज्ञानमिति लक्षणम्, तद्विवरणमतद्रूपेति, तद्रू-

(कलाटीका)

तयैव । (१)दोषान्तरमाह *किञ्चानिर्वचनीयेति* । *तस्य* सत्यरजतभुजङ्गादेः । तदसम्भवादाह *तादृशेति* । अनिर्वचनीयेत्यर्थः । व्यावहारिकतद्वृत्तद्विशिष्टस्यैवोत्पत्तेः । अन्यथा तत्पदवाच्यतापि न स्यादितिभावः । *तस्य*—ज्ञानस्य । *तदवृत्तीति* । (२)शुक्त्याद्यवृत्तीत्यर्थः । इमं दोषमुद्धरति *न चेति* । *त्वयापि* । अनिर्वचनयोत्पत्तिवादिना वेदान्तिनापि । तन्मते ब्रह्मातिरिक्तस्य जन्यत्वादाह *वारं वारमिति* । ननु सकृत्प्रवृत्ताया भक्षितेऽपि लशुने न शान्तो व्याधिरिति न्यायेनाह *किञ्च जातेरिति* । *तादृशस्य*—अनिर्वचनीयस्य । पूर्वत्र रजतत्ववत् । *पूर्वोक्तेति* तस्य भ्रमत्वानापत्तिरूपेत्यर्थः । पतञ्जलिसम्मतमपि नेदमित्याह *तदुक्तमिति* । वैपरीत्यभ्रमनिरासायाह *विपर्येति* । "प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः" इति प्रागुद्देशात् । तत्र परमतस्य परीत्या खण्डितत्वात्तदनुरोधेन प्रकृतोपयोगान्मिश्रोक्तमेव व्याख्यानमाह *तद्रूपेति* । अश्राद्धभोजीतिवत्तस्य तद्रूपाप्र-

(१) *नदोष इति* तत्र तदुत्पत्तावपि तदाश्रयत्वस्य तत्राभावेन तदवृत्तिधर्मप्रकारकत्वसत्त्वादितिभावः इति ख० पु० पाठः ।

(२) रजताद्यवृत्तिरित्यर्थ· इति ख० पु० पाठः ।

पप्रतिष्ठत्वाभाववत् । यद् ज्ञानप्रतिभासि रूपं रजतत्वादि तदाश्रयत्वाभाववद्विशेष्यकमित्यर्थ इति मिश्राः ।

व्यासस्यापीदमेव च मिथ्याज्ञानमभिप्रेतम्, तेनान्यल्लक्षणानुक्तेः । सांख्यदूषितानिर्वचनीयख्यातेरपि तत्सूत्रानारूढत्वाच्च । तेन सांख्योक्तसदसत्ख्यातेरेव तदभिमतत्वं लक्ष्यते । किञ्च, शुक्तिरजतस्थलेऽधिष्ठानज्ञानेन तन्नाशो वाच्यः । न च त(१)स्य वस्तुनाशकता दृष्टा । अत एव गौतमादिभिरुत्पत्तिस्तत्र नोक्ता । अन्यथा घटादिवत्तत्राप्युत्पत्तिमेव वदेयुः । शुक्त्यादि स-

(कलाटीका)

तिष्ठमित्यर्थेनेदं लब्धम्, तदर्थमाह *यदिति* । वस्तुतस्तु अतद्रूपः अस्वसमानाकारो यो बाह्यो विषयस्तत्प्रतिष्ठं तद्विशेष्यकमित्यर्थः । भ्रमस्थले ज्ञानाकारस्यैव सदसद्रूपस्य विषये समारोप इत्यादि प्रागुक्तमिति बोध्यम् ।

केचित्तु मिथ्यात्वे हेतुगर्भविशेषणमतद्रूपेत्यादि–न विद्यते तद्रूपस्य ज्ञानाकारस्य प्रतिष्ठा चिरस्थितिर्यत्र अग्रेतनबाधज्ञानबाध्यत्वादित्यर्थः । तेन विकल्पतोऽस्य भेदोऽप्युक्तः । स च "शब्दज्ञानानुपाती" इत्यादिना तत्रैवोक्तः । शब्दः शब्दप्रयोगस्तज्जन्यं ज्ञानं च ते अनुपातिनी यस्य सः । बाधाबाधकालाविशेषेण तदुभयजनको वस्तुशून्यः प्रत्ययो विकल्प इति तदर्थः । विपर्ययस्तु नैवम् 'नेदं रजतम्' इति बाधोत्तरं शब्दप्रत्यययोरभावादित्याहुः ॥

व्याससम्मतमपीदमित्याह *व्यासेति* । *इदमेव*—योगसूत्रलक्षितमेव । (२)अनिर्वचनीयोत्पत्त्या तत्स्व(३)रूपमपि तस्य नेष्टमित्याह *सांख्येति* । तेन–व्यासेन । यत्त्वित्यत्र दोषान्तरमाह *किञ्चेति* । *न च*–नहि । अवस्त्वज्ञाननाशकत्वसत्त्वादाह *वस्त्विति* । गौतमादिसम्मतापि सा नेत्याह *अत एवेति* । उक्तदोषगणादेवेत्यर्थः । *गौतमादिभिः*—तैरपि उत्पत्तिवादिभिः । तदेवाह *अन्यथेति* । दोषगणो यदि न स्यादित्यर्थः । *तत्रापि*—शुक्ति-

(१) नच ज्ञानस्य इति पाठः क० ग० पुस्तके ।
(२) तादृशानिर्वचनीयोत्पत्त्या तद्ख्यातिरपि तस्य नेष्टेत्याह इति ख० पु० पाठः ।
(३) तद्ख्यातिरूपम् इति पाठः क० पु० ।

मवायिकारणं, चाकचक्याद्यसमवायिकारणम्, दोषो निमित्तकारणमिति वक्तुं शक्यत्वात् । अन्यथाख्याति-रित्येव चोक्तं तदीयैः । अन्यथाख्यातिरित्यनेन प्रकार-स्यान्यत्र सत्त्वं सूचितम् । तत्सम्बन्धोऽप्येवमेव, तद-नुयोगिकत्वमप्येवमेवेति सूचितम् । संयोगसमवाययोः सम्बन्धस्यानुयोगित्वादिभाननियतत्वात् ।

बुद्धिसद्धा तद्, भ्रमप्रकारत्वम् । 'रजतं पश्यामि' इत्यनुव्यवसायोऽपि दोषवशाच्चाक्षुषत्वांशे भ्रम एव । न च दोषस्य रजतज्ञानत्वं त्वया कार्यतावच्छेदकं वाच्यम्, तद्वरं रजतत्वमेव लाघवात्तथोचितमिति वाच्यम् । उत्पत्तिनाशकल्पनापेक्षया प्रमास्थले क्लृप्तस्यैव तत्त्वौ-चित्यात् । अत एव "ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षाद्" इत्यधिकरणे

(कलाटीका)

रजतादावपि । ननु न दोषगणसत्त्वहेतुका तदनुक्तिः, किन्तु कारण-सामग्र्यभावमूलिकेत्यत आह *शुक्त्यादीति* । ननु तद्वदनुक्त्याऽन्य-दपि तेषामनिष्टमत आह *अन्यथेति* । तथोक्तेस्तात्पर्यमाह *अन्य थेति* । *अन्यत्र*—भातदेशादन्यत्र हट्टस्थरजतादौ । तथाच सत एव ख्यातिर्नासतः ख्यातिर्नाप्यनिर्वचनीया ख्यातिरिति तदाकूतम् । किञ्चिदप्यत्रानिर्वचनीयं नेत्याह *तत्सम्बन्धइति* । प्रकारसम्बन्धो-ऽप्यन्यत्र सन्नेवेत्यर्थः । एवं सम्बन्धसम्बन्धेऽपीत्याह *तदन्विति* । अन्यत्र सन्नेवेत्यर्थः । नन्वेतज्ज्ञाने न मानमत आह *संयोगेति* ॥

एवं तत्खण्डनप्रसङ्गेन परमतमुक्त्वा प्रागुक्तमेव सिद्धान्तमतं तत्रा-ह *बुद्धीति* । *तत्*—रजतादि । अत्र बीजमुक्तमेव । नन्वेवं कथं एवेन वक्ष्यमाणान्यदीयमिथ्यात्वव्यवच्छेदोऽत आह *भ्रमे-ति* । नन्वेवमनुव्यवसायेन तद्वदत्र जायमानेन समानाकारेण व्यव-सायस्य सत्यत्वापत्त्या कथं भ्रमप्रकारत्वमत आह *रजतमिति* । अनिर्वचनीयोत्पत्तिवादी शङ्कते *न चेति* । *अपेक्षयेति* । लाघ-वेनेति शेषः । अक्लृप्तकल्पनाप्रयुक्तगौरवमपि(१) नेत्याह *प्रमेति* ।

(१) अधिकं त्वन्मते, न मन्मते इत्याह "प्रमेति" इति पाठः खपुस्तके । पूर्वतनसंस्कारसमूह-रूपेत्यर्थ ।

भाष्ये 'प्रत्ययस्यैव हि केवलं शुक्तिका रजतमस्ति' इत्युक्तम्। "मुग्धे ऽर्द्धसम्पत्तिः" इति सूत्रे भाष्ये ऽपि (१)'न हि स्वच्छः स्फटिकोऽलक्तकसंयोगादस्वच्छो-भवति भ्रमत्वादस्वच्छत्वाभिमानमात्रस्य' इत्युक्तम्। तत्र व्यावहारिकप्रातिभासिकयोः सदसद्विलक्षणत्वा-विशेषेण भेदस्य वक्तुमशक्यत्वात्। विशेषदर्शनबा-ध्यत्वमपि तुल्यम्। तदुक्तं परमार्थसारे।

ज्वलनाद् धूमोद्गतिभिर्विविधाऽऽकृतिरम्बरे यथा भाति।
तद्वद्विष्णौ सृष्टिः स्वमायया द्वैतविस्तरा भाति॥ इति।

अत्र भातीत्येवोक्तं न तूत्पद्यते इति। आकाशे जलरेखावत्, शिलायामङ्कुरवद् विविधाकृतेस्तत्र स्वरू-पायोग्यत्वेनासम्भवात्। स्वमायया—वासनास्वरूपया॥

(कलाटीका)

तस्यैव—ज्ञानत्वस्यैव। इदमेव भगवत्संम्मतं न तदुभयमित्याह *तदुक्तमिति*। नन्वेवं विश्वादीनां भ्रमत्वमुक्तं तत्किमधीष्ठानकोऽयं भ्रम इत्यत आह *ज्वलनादिति*। ज्वलनहेतुकधूमोद्गमनैर्नानाविधा आकृतिर्नीलश्वेतादिरूपा अम्बरे पुरोवर्त्याकाशे ऽसत्यपि यथा भाति तद्वद् विष्णौ सृष्टिर्द्वैतविस्तरा नामरूपादिविस्तरा सत्त्वस्थिरत्वादि-रूपेण भातीत्यर्थः। *नन्विति*। तथा चेदमेवाभिमतं न तदुभयम्। तत्रान्यदृष्टान्तपूर्वं हेतुमाह *आकाशे* इति। *तत्र*—आकाशे। *अ-सम्भवादिति*। उत्पत्तेरसम्भवादित्यर्थः। तेन तस्या असत्त्वं सू-चितम्। ननु सृष्टिप्रकाशनस्यैव मायात्वेन स्वमाययेत्ययुक्तमत आह—*वासनेति*। पूर्वतनसंस्कारसमूहरूपेत्यर्थः। एतेन विष्णुसञ्ज्ञक-शुद्धचैतन्यमेवाधिष्ठानमित्युक्तम्। स्वमाययेत्यस्य स्वस्मादुद्गतमाय-येत्यर्थः। दृष्टान्तबलेन तथैव लाभात्। अन्यथा विष्णुमाययोः कः सम्ब-न्धः स्याद्येन विष्णुमायेत्युच्येत। न चाश्रयाश्रयिभावः, तस्यासम्ब-धत्वात्। सम्बन्धमूलको हि सः। तन्मूलकसम्बन्धान्तराभावाच्च। न-च स्वस्वामिभावः सम्बन्धः। 'चतुर्भिः प्रकारैः स्वं भवति क्रयणाद्-

(१) इदं भाष्यं "न स्थानतोऽपि परस्य—" इति सूत्रे विद्यते सामीप्यात् "मुग्धे—" इति सूत्रस्थत्वेन व्यपदेश इति बोध्यम्।

श्रीहर्षेणाप्युक्तम् 'परकीयरीत्येदमुक्तम्—अनिर्वचनीयत्वं विश्वस्य पर्यवस्यति इति । वस्तुतस्तु वयं सर्वप्रपञ्चसत्त्वासत्त्वव्यवस्थापननिवृत्ताः स्वतः सिद्धे चिदात्मनि ब्रह्मतत्त्वे केवले भारमवलम्ब्य चरितार्थाः सुखमास्महे । ये तु स्वपरिकल्पितसाधकदूषणव्यवस्थया विचारमवतार्य तत्त्वं निर्णेतुमिच्छन्ति तान् प्रति ब्रूमो न साध्वीयं भवतां विचारव्यवस्था । भवत्कल्पितव्यवस्थयैव व्याहतत्वादिति' ।

'सत्त्वासत्त्वव्यवस्थेति । तदन्यतरव्यवस्थेत्यर्थः । भारम्–प्रातिभासिकप्रपञ्चभारम् । अनिर्वचनीयत्वं निर्धार्य । सत्त्वासत्त्वान्यतररूपेणानिर्वचनीयत्वं न तु सदसद्विलक्षणत्वम्' इति तद्व्याख्यातारः ॥

अत एव भागवते उक्तम्—

(कलाटीका)

पहरणाद्याश्चाया विनिमयाच्च' इति "षष्ठीशेष" इति सूत्रे भाष्योक्तेस्तदन्यतमाभावेन तदसम्भवादिति दिक् , इति केचित् । तत्वं त्वग्रे मूले एव स्फुटीभविष्यति ।

श्रीहर्षस्यापि न सा सम्मतेत्याह–*श्रीहर्षेणापीति* । आद्योक्तमित्यस्य तत्वादितीत्यन्तेनान्वयः । *परेति* । वेदान्तिरीत्येत्यर्थः । किमुक्तं तदाह *अनिर्वचनीयत्वमिति* । सदसद्विलक्षणत्वमित्यर्थः । *केवले*–शुद्धे । *स्वपरिकल्पितेति* । साधकदूषणयोर्विशेषेण व्यवस्थयैव प्रागुक्तयैव । विरोधाद्बाधेनोभयव्यवस्थापनासम्भवादाह *तदन्यतरेति* । भारमिति प्रतीकम् । यद्यपि तत्र भारमवलम्ब्य समाश्रित्येति, तदेव सर्वमित्येतादृशबुद्धिं कृत्वेति वार्थः प्रतीयते, तथापि न स तदभिमतः । तथाहि । सति निवृत्तावशक्तावेव हेतुत्वापत्त्याऽसामर्थ्यं प्रकटितं स्यात्तदवलम्ब्येत्येव सिद्धे भारमित्यस्याफलत्वं चातः सप्तम्युपपत्तये शब्दपूरणेन व्याचष्टे *प्रातिभासिकप्रपञ्चस्येति* । सिद्धान्ते व्यावहारिकत्वाभावादिति भावः । भारपदार्थमाह *अनिर्वेति*। अवलम्ब्येत्यस्यार्थमाह *निर्धार्येति* । पूर्वाविरोधाय अनिर्वचनीयत्वं व्याचष्टे *सत्त्वासत्त्वेति* । अन्यदपि तदाह *अत एवेति* । तदभावादेवेत्यर्थः । *भाग·

ऋतेऽर्थं यत्प्रतीयेत न प्रतीयेत चात्मनि ।
तद्विद्यादात्मनो मायां यथाऽऽभासो यथा तमः ॥ इति ।

यद् विनाप्यर्थमात्मन्यधिष्ठाने प्रतीयते, (१)यच्चात्मरूपे न प्रतीयेत, तत् प्रत्ययाप्रत्ययरूपमात्मनो मायां विद्यात् । यथा आभासो द्विचन्द्रादिः, यथा च तमो=राहुर्ग्रहमण्डले सन्नपि न प्रतीयते इत्यर्थः । असदर्थप्रकाशनस्यैव मायात्वादेवमेव युक्तम् ।

यदुक्तं बृहन्नारदीये—

नासद्रूपा न सद्रूपा माया नैवोभयात्मिका ।
अनिर्वाच्या ततो ज्ञेया मिथ्याभूता सनातनी ॥ इति ।

तस्यायमर्थः–व्यवहारकाले सत्त्वेन प्रतीतेर्न केवलमसद्रूपा । प्रतिक्षणं परिणामितया प्रतीतेर्बाधदर्शनाद्विशेषदर्शनबाध्यत्वाच्च न केवलं वास्तवसद्रूपा । अत

(कलाटीका)

वते*–तत्रापि द्वितीयस्कन्धे चतुःश्लोक्याम् । *ऋतेऽर्थमिति* । 'ऋतेयोगे द्वितीया वा' इति द्वितीया । आत्मरूपमधिष्ठानभूतम । *आत्मनो*–मम । विधिं प्रति भगवदुक्तिरियम । अर्थं विना प्रतीतौ दृष्टान्तमाह *यथा आभास इति* । सतो ऽप्रतीतौ तमाह *यथा तमेति* ।

नन्वनेन मायानिरूपणं क्रियते 'यथात्ममायायोगेनेत्यनेन तस्या अपि पृष्टत्वाद्वक्ष्यमाणोपयोगित्वाच्च' इति श्रीधरोक्तेः यदित्यस्य यस्मादित्यर्थकत्वप्रतीत्या वासनापरतया कथं प्रकृतोपयुक्तत्वमिदमत आह *असदर्थेति* । अक्षरस्वारस्येन संनिधिना नपुंसकनिर्देशेन चायमेवार्थ इति भावः । एतेनान्यव्यवच्छेदेन अन्यत्र द्वितीयापरिग्रहोऽपि सूचितः । अत एव पूर्वाविरोधः । भवन्मते त्विदमसङ्गतमेव स्यात्तदाह *एवमेवेति* । तस्यापीदमेवाभिमतमिति भावः । उक्तसिद्धान्तविरोधात्परिहरति *यदुक्तमित्यादिना* । परमार्थतस्तदभावादाह *व्यवेति* । वक्ष्यमाणोपपत्तये आह *केवलमिति* । एवमग्रेऽपि । पररीत्या आह *प्रतीति* । स्वरीत्या आह *बाधेति* । नाशादिनेति भावः । तत्त्वमाह *विशेषेति* । ब्रह्मसाक्षात्कारेत्यर्थः । व्यावहारिकसद्रूपत्वे इष्टा-

(१) सद् इति क. पुस्तके पाठः ।

एव वास्तवोभयरूपा ऽपि न, विरोधाच्च । अत एवा-निर्वाच्या सत्त्वेवासत्त्वेवेति निर्धार्य वक्तुमशक्या । तर्हि किमुभयविलक्षणा ? नेत्याह—मिथ्याभूता, प्रतिभासमात्रविषयत्वात् । सनातनी—भ्रमपरम्पराजनकपरम्पराकवासनारूपेणेति । तस्मादारोपितं सत्त्वं परमार्थतस्त्वसत्त्वमित्येव युक्तम् ।

तदुक्तम्—

यत्तत्कारणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् । इति ।

'ईश्वरस्यात्मभूते इवाविद्याकल्पिते नामरूपे तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये' इति भाष्यस्याप्ययमेवार्थः । अविद्याऽत्र वासनारूपा । "प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रति-

(कलाटीका)

पत्तेराह *वास्तवेति* । एवमग्रेऽपि । *अत एव* प्रत्येकं तत्तद्रूपत्वाभावादेव । तत एव दोषान्तरमाह *विरोधाच्चेति* । *अत एव*—उक्तदोषादेव । ब्रह्मवदतत्त्वादाह *भ्रमेति* । तत्परम्पराजनिका परम्परा यस्या वासनायास्तद्रूपेणेत्यर्थः । अत एवाग्रे भाष्ये राशिपदमुभयत्र । तत्तात्पर्यं ब्रुवन्नुपसंहरति *तस्मादिति* । तस्य तादृशोभयरूपत्वे मानान्तरं स्फुटमाह *तदुक्तमिति* । मनुनेति शेषः । *यत्तदिति* । *अव्यक्तं*—प्रधानम् ।

तद्विसृष्टः स पुरुषो लोके ब्रह्मेति कीर्त्यते ।

इत्यस्योत्तरार्धः । तद्विसृष्टस्तेन प्रधानेन विसृष्टः तन्मयत्वात्तच्छरीरस्य तद्विसृष्ट इत्युच्यते इति मेधातिथिः । नित्यत्वं प्राग्वत् ॥

भाष्यान्तरविरोधं परिहरति *ईश्वरस्येति* । इवेन वस्तुतोऽतत्त्वं सूचितम् । *अन्यत्वम्*—अतत्त्वम् । *अयमेव*—प्रागुक्त एव । नन्वविद्या जीवोपाधित्वेन प्रसिद्धा न च तत्कल्पिते ते । नचात्र मायाग्रहणं तेनेति वाच्यम्, तथापि तस्या नामरूपत्वेन तत्र तत्कल्पितत्वस्य दुर्वचत्वात्तथाचेदमयुक्तमेवात आह *अविद्येति* । प्रागुक्तस्वरूपतद्रूपेत्यर्थः । अत्रेत्यनेनान्यत्रान्यथात्वमपि सूचितम् । अविद्याद्वयसत्त्वे मानमाह *प्रकृतेति* । नन्वीश्वरश्चैतन्यमात्रमित्ययुक्तम्, "अथात आदेशो नेति नेति" इति श्रुत्या तस्यापि निषेधा-

षेधति" इति सूत्रे "अथात आदेशो नेति" इति श्रुतिव्याख्यावसरे 'पूर्वः प्रतिषेधो भूतराशिं प्रतिषेधति, उत्तरो वासनाराशिम्' इति भाष्योक्तः। ईश्वरस्यात्मभूते इत्यनेनारोपितसत्तेत्युक्तम्। अविद्याकल्पिते इत्यनेनासत्त्वमुक्तम्। एवमेव 'अविद्याकल्पितेन नामरूपलक्षणेन भेदेन व्याकृताव्याकृतात्मकेन तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयेन ब्रह्म परिणामादिसर्वव्यवहारास्पदं पारमार्थिकेन रूपेण सर्वव्यवहारातीतम्' इति भाष्यमपि व्याख्येयम्। तत्र अविद्या पूर्वतनसंस्काररूपा। व्याकृतं स्थूलम्। अव्याकृतं तज्जन्यसंस्कारः अस्थूलम्। "तदन्तर-

(कलाटीका)

वगमादिति शङ्कानिरासार्थं तृतीयाध्यायद्वितीयपादस्थमिदम्। "ततो ब्रवीति च भूयः" इति सूत्रशेषः। "द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चामूर्तं च" इत्युपक्रम्य तदुक्तेः। प्रकृतं यन्मूर्ताद्युपाधिरूपं तदेतावत्त्वं तत्परिच्छिन्नत्वं सा श्रुतिः प्रतिषेधति, न तु चैतन्यरूपमपि। मूर्तं तेजोऽबन्नात्मकं भूतत्रयं स्थूलं प्रत्यक्षम्, अमूर्तं वाय्वाकाशात्मकं भूतद्वयं परोक्षम्, इतिशब्दस्य नेतिनेतीत्यत्रत्यस्य प्रकृतपरामर्शकत्वात्। च—यतः। ततो निषेधानन्तरम् भूयः पुनर्वदति श्रुतिः—"प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यं स वा एष महानज आत्मा ऽजरो ऽमृतो ब्रह्मेति" इत्यर्थः। यदि सर्वथाभाव एव स्यात् तदा तस्य सत्यत्वमात्मत्वं चायुक्तं स्यात्, अभावस्यासत्तारूपत्वात्।

यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह।
यच्चास्य सन्ततो भावस्तस्मादात्मेति कथ्यते॥

इत्यात्मलक्षणाभावाच्चेति भावः। स च "यतो वाचो निवर्तन्ते" इत्यादिश्रुत्याऽव्यक्तत्वेन कथनाल्लौकिकबुद्धिवृत्त्यविषय इति बोध्यम्। श्रुतौ वावशब्द एवार्थः। रूपद्वयोपन्यासानन्तर्यमथशब्दार्थः। ब्रह्मणो वक्तव्यत्वेन परिशेषो ऽतःशब्दार्थः। *आदेशः*—उपदेशः। सूत्रे हिः प्रसिद्धौ। वीप्सादिनिरासायाह *पूर्वेति*। प्राग्वदाह *एवमेवेति*। उक्तप्रकारेणैवेत्यर्थः। अत्रमानमाह *तथा चेति*। *तदन्तरेति*। तृतीयाद्याद्यसूत्रमिदम्। जीवोऽविद्याकल्पितः। मुख्यप्राणसचिवः—

प्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः" इति सूत्रे भाष्ये(१) 'जीवो मुख्यप्राणसचिवः सेन्द्रियः समनस्कोऽविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञापरिग्रहः पूर्वदेहं विहाय देहान्तरं प्रतिपद्यते' इति । तत्र पूर्वप्रज्ञाशब्देन प्रतिपत्तव्यदेहविषय उद्बुद्धसंस्कारः । वक्ष्यति तत्रैव "कर्मोपस्थापितप्रतिपत्तव्यदेहविषयभावनादीर्घीभावमात्रं जलूकयोपमीयते' इति । कर्मोपस्थापितः-स्वकृतोद्बुद्धसंस्कारेण बुद्धिविषयः कृत इत्यर्थः । एवमेव एवंजातीयकमन्यदपि भाष्यं व्याख्येयम् ।

(कलाटीका)

मुख्यप्राणसहकृतः । अविद्यामूला-अविद्याकर्म धर्माधर्मौ, अविद्यादिसहितः विषयः, पूर्वभ्रमजन्योयः तादृशोजीवः, किं देहान्तरारम्भकैः पञ्चीकृतभूतभागैरेतद्देहवत्प्राणादीनामाधारभूतैरसंपरिष्वक्तो गच्छत्युत संपरिष्वक् इति संदेहे मानाभावादाद्ये पूर्वपक्षे निराधारप्राणादिगमनासंभवाद्वैराग्यफलके सिद्धान्तोऽयं—तदन्तरप्रतिपत्तौ=शरीरान्तरस्य प्राप्त्यर्थं, तदारम्भकभूतैः संपरिष्वक्तो=वेष्टितो। रंहति=गच्छति, कुतः ? प्रश्ननिरूपणाभ्यामितिसूत्रशेषः ।" वेत्थपञ्चमाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति" इति द्युलोकपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषित्सु पञ्चस्वग्निदृष्टयोपासनाख्यपञ्चाग्निविद्याप्रस्तावे प्रवाहणाख्यस्य राज्ञः सभां प्रविष्टं श्वेतकेतुं प्रति प्रश्नः । ततस्तत्पितरं गौतमं प्रति राज्ञो निरूपणम्—तदुपदेशः । तत्र द्युलोकादिषु पञ्चसु श्रद्धासोमवृष्ट्यन्नरेतोरूपाः पञ्चाहुतीर्दर्शयित्वा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवतीत्युक्तम् । तथा चावादिभूतेन संपरिष्वक्तगमनेन तत्सम्भवाद्वैराग्यमित्यर्थः । व्याख्येयमित्यत्रान्वयः । *लक्षणेन* उभयस्वरूपेण । ननु अव्याकृतस्याग्रेउक्त्या सामान्यतः संस्काररूपा वासनारूपात्राविद्यातुर्वचा अतः पूर्वोक्तमपि स्पष्टयितुमाह *तत्रेति* । द्वितीयभाष्ये इत्यर्थः । एतावानेव विशेषोऽन्यत्समानमिति भावः । तदर्थमेव व्याचष्टे—*व्याकृतमिति* । *संस्कारेति* । तत्समूहेत्यर्थः । उक्तभाष्यात्क्वचित्तथैव पाठः । एवं चैतत्प्रारभ्याविद्या तदुभयतो भिन्ना मूलप्रकृतित्वेन वक्ष्यमाणा बोध्या । उपसंहरन्नाह *एवमेवेति* । विशेषं प्रागुक्तमपि दार्ढ्याय स्मर्तुमे-

---

(१) भाष्यम् इति कपुस्तके पाठः ।

कौर्मेऽपि—

विप्र पृथ्व्यादि चित्तस्थं न बहिःस्थं कदाचन ।
स्वप्नभ्रममदाद्येषु सर्वैरेवानुभूयते ॥ इति ।

अत्र न कदाचनेत्युक्त्या व्यवहारदशायामपि तथात्वमेवोक्तम् । चित्तशब्देन ईश्वरोपाधिरपि । "नेह नानास्ति किं चन" इत्याद्या श्रुतिरपि बहिः सर्वप्रकारकसत्तामनारोपितां निषेधति ।

अत एव वाचस्पतिमिश्रा अपि अध्यासभाष्यव्याख्यायामाहुः—

'मृगतृष्णाजलादि न सत्, नासत्, नापि सदसत्, विरोधादित्यनिर्वाच्यमेव मरीचिषु तोयमास्थेयम् । अ(१)सच्च परमार्थतोयमिव भासते । अत एव पूर्वदृष्टमिव । तत्त्वतस्तु न तोयं न च पूर्वदृष्टं किंत्वनिर्वाच्यमनृतम् । देहादिप्रपञ्चोऽप्यनिर्वाच्योऽपूर्वोऽपि मिथ्याप्रत्ययोपदर्शित एव चिदात्मन्यध्यस्यते । चिदात्मा तु श्रुत्यादिगोचरः सत्त्वेनैव निर्वाच्यः' इति ।

अस्यार्थः । न सत्, बाधयोगात् । नासत्, असतश्चाक्षुषानुभवविषयत्वाभावात् । नापि सदसत् अनारोपितोभयात्मकम्, अनारोपितोभयरूपत्वस्य विरु-

(कलाटीका)

दादाह *कौर्मेऽपीति* । व्याख्यातमिदम् । वक्तृश्रोतृकृतो भेदः । आदिना मोहः, तमेव विशेषमाह *अत्रेति* । *तथात्वमेव*—चित्तस्थस्फुरणमेव । न्यूनतां निराचष्टे *चित्तेति* । मायेत्यर्थः । श्रुतिविरोधं परिहरति *नेहेति* । आन्तरनिरासायाह *बहिरिति* । सूक्ष्मस्थूलरूपतया भेदादाह *सर्वेति* ॥

आरोपितायाः स्वीकारादाह *अनारोपीति* । तत्र मिश्रसंमतिमप्याह *अतएवेति* । सदसद्रूपेत्यर्थः । *बाधेति* । सत्त्वे बाधाभावापत्तेरित्यर्थः । आरोपितोभयरूपत्वस्येष्टत्वादादौ तदर्थमाह *अनारो-

(१) सत्त्वसत्त्वान्यतर इति कपुस्तके पाठः ।

द्धत्वात् । अनिर्वाच्यमेव—आरोपितसदस(१)त्त्वान्यतरधर्मेण निर्धार्य वक्तुमशक्यम् । तदाह—अनृतमनिर्वाच्यमिति । अनृतम्—असत् । अनिर्वाच्यत्वमुक्तरीत्याऽनृतत्वेनैव निर्धार्य वक्तुमशक्यत्वात् । यद् अध्यस्यते तद् अनृतमनिर्वाच्यमित्यर्थः । अपूर्वः—ज्ञानात्पूर्वमविद्यमानः । तदाह—मिथ्याप्रत्ययोपदर्शित एवेति । मिथ्याप्रत्ययशब्देन तज्जन्यः संस्कारः । अत एवाध्यस्यत इत्येवोक्तं न तूत्पद्यत इति । अध्यस्यत इत्यस्य इत्युच्यते इति शेषः । उपदर्शनस्यैवाध्यासत्वात् । निर्धार्य वाच्यत्वाभाव एवानिर्वाच्यत्वमिति ध्वनयन्नाह—सत्त्वेनैव निर्वाच्य इतीति ।

सदसद्विलक्षणत्वस्यानिर्वाच्यत्वपदार्थत्वे तदुत्पत्त्यङ्गीकारे चापूर्व इत्युक्त्यसंगतिः, अत्र एवकाराधिक्यं

(कलाटीका)

पीति* । स्वरीत्या आह *आरोपितेति* । बहुव्रीहिः । 'पाठक्रमादार्थक्रमः' इति न्यायेनाह *अनृतमनिर्वाच्यमिति* । तथैव व्याचष्टे *अनृतमिति* । नन्वेवं निर्वाच्यत्वमेवायातमत आह *निरिति* । *उक्तेति* । चाक्षुषाद्यनुभवविषयत्वेनेत्यर्थः । तात्पर्यार्थमाह *यदध्यस्यत इति* । साक्षात्तदभावादाह *तज्जन्यइति* । *अत एव*—तदुपदर्शितत्वादेव । उक्तरीत्यैवाह *इत्युच्यते इतीति* । *निर्धार्येति*(२) । अत एव तस्यार्थं सूचयन् तस्य तदनभिमतत्वमाह *सदसदिति* । इत्याद्युक्तीत्यर्थः । क्वचित्तथैव पाठः । अत्र सत्त्वेनैवेत्यत्र व्यावर्त्याभावात्तस्योभयविलक्षणत्वात । नन्वेवं तेनासंनिकर्षात्कथं ज्ञान·

(१) अत एवेत्यारभ्य—परमार्थसारेऽपि सत्यामिवेत्यन्तः पाठः खपुस्तके नास्ति ।

(२) ननु देहादिप्रपञ्चो मिथ्याप्रत्यय एवेति कथं तत्र तदुदर्शितत्वमत आह *मिथ्येति* अत्रेति शेषः । पूर्वतने इतिभावः । ननु जीवोपाधेरत्रोपादानात्कथमिदं प्रकृतसंगतमत आह *चित्तेति* । अन्यथा पृथ्व्यादीत्युक्तिविरोधः स्पष्ट एव । ऋष्यज्ञाननिरासाय आह *अपीति* । तथाचोभयसंग्रहार्थं तथोक्तिस्तथाच न । *अत एव* । तदुपदर्शितत्वेन असत्वादेव । अपौनरुक्त्यायाह—*अध्यस्यते इति* । तदेवस्पष्टमाह *उपेति* । अनिर्वाच्यत्वं व्याचष्टे *निर्धार्येति* अन्यतररूपेणेत्यादिः । इतिरर्थसमाप्तौ इति पाठः । अत्रायं पाठः ग० पु० विद्यते ।

च। एवं चासत एवारोपितसत्त्ववतः पुरोवर्त्तिनि कल्पनात्संनिकर्षो ऽपि तादृशः सूपपदः। सन्निकर्षादिना चित्तादिदोषवशाज्ज्ञानमित्युपपादितम्।

एवमध्यासोऽपि अनिर्वाच्य एव। तदुक्तं तैरेव-तं केचिदन्यत्रान्यधर्माध्यास' इति भाष्यावतरणे 'स चायमध्यासो ऽनिर्वचनीयः सर्वेषामेव संमतः' इति। "नानिर्वचनीयस्य ख्यातिः" इति सांख्योक्तं तत्खण्डनं तु सदसद्विलक्षणमुत्पद्यते ऽनिर्वचनीयमिति बाह्यैकदेशिमतसिद्धस्य न तूक्तानिर्वचनीयवादस्य। इदमेवानिर्वचनीयत्वं सदसत्ख्यातिशब्देन तेनोक्तमितिबोध्यम्।

परमार्थसारेऽपि।

सत्यमिव जगदसत्यं मूलप्रकृतेरिदं कृतं येन।
तं प्रणिपत्योपेन्द्रं वक्ष्ये परमार्थसारमिदम्॥ इति,

(कलाटीका)

मत आह *एवञ्चेति*। तस्य सदसद्रूपत्वे चेत्यर्थः *तादृशः*—सदसद्रूपः। तस्य फलमाह *सन्निकर्षादिना*—आदिना तत्सन्निकर्षपरिग्रहः। द्वितीयादिना विषयपरिग्रहः। प्रसङ्गादन्यदप्याह *एवमिति*। प्रपञ्चादिवदित्यर्थः। *अनिरिति*। उक्तरूपतत्त्ववानेवेत्यर्थः। *तैरेव*-वाचस्पतिमिश्रैरेव। *तत्र* अध्यासभाष्यव्याख्यायां। *तं* स्मृतिरूपं परत्र पूर्वदृष्टावभासं पूर्वोक्तम्। अध्यास इत्यस्य इतिवद्भिरिति शेषः। केचिदित्यरुचिबीजमग्रे व्यक्तीभविष्यति। नन्वेवमनिर्वचनीयत्वेष्टत्वे सांख्योक्तनत्खण्डनविरोधोऽत आह *नानिरिति*। *बाह्येति*। श्रुत्यादिबाह्येत्यर्थः। अत एव तेनैकवाक्यतापीत्याह *इदमेवेति*। उक्तमेवेत्यर्थः। *तेन*—"सदसत्ख्यातिर्बाधाबाधाभ्याम्" इतिसांख्यसूत्रेण॥

अन्यदपि तत्र मानमाह *परमार्थेति*। अथ शास्त्रस्य प्रचयगमनादिफलाय स्वेष्टदेवताप्रणामरूपं मङ्गलमाचरन् परमार्थसाराख्यं ग्रन्थं वक्तुं प्रतिजानीते *सत्यमिवेति*। मूलप्रकृतेः-प्रकृतेर्मूलमिति मयूरव्यंसकादित्वात्समासः। ल्यप्लोपे पञ्चमी। तां स्थूलाविद्यायाः

प्राणाद्यनन्तभेदैरात्मानं संवितत्यैन्द्रजालमिव ।
संहरति वासुदेवः स्वविभूत्या क्रीडमान इव ॥ इति च ।

कृतमित्यस्य दर्शितमित्यर्थः । संवितत्येत्यस्य दर्शयित्वेत्यर्थः । अन्यथाऽऽत्मनो विकारित्वापत्तिः । स्वविभूत्या वासनारूपया । सत्यमिवेति इवेन तस्यारोपि·

(कलाटीका)

कारणभूतां तादृशवासनारूपामवलम्ब्य । एतेन मिश्रोक्तव्याख्यानमपास्तम् । मूलत्वस्य ब्रह्मणि वक्ष्यमाणत्वात् । येनोपेन्द्रेण वासुदेवेनाधिष्ठात्रा । इदं भ्रमात्मकज्ञानविषयो विकल्पात्मकज्ञानविषयो वा जगत्सत्यमसदपि स्वसत्तया सत्यमिव कृतम् । अनेन जगति सत्त्वस्थिरत्वादिकमपि भ्रम इति दर्शितम् । एतत्सर्वं भगवतोऽन्तर्यामिणः सत्यसङ्कल्पतया सङ्कल्पाद्नानुपपन्नम् । "मायां तु प्रकृतिं विद्यात्" इति श्रुतेः । "विष्णोर्माया जगद्रूपम्" इति च वक्ष्यति भगवान् । परमोऽर्थो ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणः । मुमुक्षुप्रार्थ्यत्वात् । स एव सारः, आनन्दरूपत्वात् । "रसो वै सः" इति श्रुतेः । तत्प्रतिपादकशास्त्रमपि तन्नामकमेवेत्यर्थः । ननु अविद्याया आवश्यकत्वे वासुदेवः किमर्थस्तत्राह *प्राणादीति* । उक्ताः प्राणादयः । आदिना सृज्यस्रष्टृपाल्यपालकसंहर्तृसंहार्यतत्साधनादि । तद्रूपैरनन्तभेदैरात्मानं स्वस्वरूपं सङ्क्षिप्तविस्तारेण दर्शयित्वा—परिकल्प्य तद्दर्शनमुपसंहरति, यथा ऐन्द्रजालिकः पुरुषो मन्त्राक्षरादिभिः स्वशक्तिभिरात्मानमेव अ(१)जगरादिरूपेन्द्रजालरूपेण दर्शयित्वा पुनः संहरति आत्मानं प्रापयति तद्वत् । "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" इति श्रुतेः । ईयते इत्यस्य ज्ञायते इत्यर्थः । *स्वभूत्या*—अविद्यया । *क्रीडमान इव*—यथा बालकः प्रयोजनाभावेऽपि यत्किञ्चिन्निर्माय पुनः संहरति तद्वत् । तदुक्तं व्यासेन "लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्" इति । एवञ्च भ्रमाधिष्ठानतया वासुदेवः सिद्धः आवश्यकश्चेति भावः । *लीलास्व(२)भावः*—अतोऽविद्या वासुदेवस्वभावः । कृतमित्यादेस्तत्पक्षसाधकत्वादाह *कृतमिति* । विपक्षे प्रागुक्तमेव बाधकमाह *अन्यथेति* । तथात्वे चेत्यर्थः । प्राणादिभेदानां स्वभूतित्वेऽसंगतेराह *वासनेति* । उक्तस्वरूपयेत्यर्थः । *तस्य*—

(१) गजतुरगादिरूपेण इति ख० पुस्तके पाठः ।

(२) पद्ये—'लीलास्वभाव' इति प्रतीकमस्तीति मत्वा व्याख्यानम् लीलास्वभावेत्यादि ।

तत्वं स्पष्टमेवोक्तम् । यद्वा पूर्वपूर्ववासनावशात्त-त्त्वेनापि प्रतीतिः । व्यवहारकालमात्रे तत्प्रतीतेः सत्य-मिवेत्युक्तम् ।

एतेनासतो भाने बौद्धमतप्रवेश इत्यपास्तम् । तेन तत्रारोपितसत्त्वस्याप्यनङ्गीकारात् । आत्मनस्तेनानित्य-त्वाङ्गीकाराच्च ॥

परमार्थसारेऽपि—

अमलः सकृद्विभातश्चैतन्यात्मा खवद्व्यापी ।
सर्वविकल्पनहीनः शुद्धो बुद्धो ऽजरो ऽमरः शान्तः ॥

इत्यात्मरूपमुक्तम् । श्रुतिषु च स्पष्टमेव तथोक्तम् ।

(कलाटीका)

सत्यत्वस्य । आरोपाभावेनैवाह *यद्वेति* । *तत्त्वेनापि*—सत्यत्वेनापि । नन्वेवम् इवासङ्गतिरत आह *व्यवहारेति* । मात्रपदेन परमार्थकालव्यवच्छेदः । आश्रयवत्तस्यापि तथैव भानमि-ति भावः । एतेनेत्यस्यार्थमाह *तेनेति* । बौद्धेनेत्यर्थः । *तत्र*—प्रपञ्चे । अपिर्वास्तवसत्त्वसमुच्चायकः । भेदकान्तरमाह *आत्मन इति* । *तेन*—बौद्धेन ।

नन्वत्रेष्टापत्तिरतआह *परमार्थेति* । देहादेरनात्मत्वं यथा तथा दर्शयति *अमल इति* । न विद्यते मलमज्ञानकार्यलक्षणं यस्य सः । "आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्" इति श्रुतेः । *सकृद्विभातो*—विभात एव । "सकृद्विभातम्" इति श्रुतेः । *चैतन्यात्मा*—चैतन्यस्वरूपः । "प्रज्ञानं ब्रह्म" इति श्रुतेः । *खवद्व्यापी* । तद्वदपरिच्छिन्नः । विकल्प्यन्ते यैस्ते विकल्पना विशेषा नामरूपास्तैर्हीनः । "निर्विकल्पं निरञ्जनम्" इति श्रुतेः । तेन निर्विकल्पकज्ञानरूपप्रमाविषयः । सविकल्पकं तु भ्रम एवेति भावः । एतेन भेदवादः सत्य इति परास्तम् । *शुद्धः*—पा-परहितः । "शुद्धमपापविद्धम्" इति श्रुतेः । *बुद्धः*—बोधस्वरूपः । "विज्ञानं ब्रह्म" इति श्रुतेः । दुर्विज्ञेयत्वेन दार्ढ्याय पुनःपुन कथनान्न चैतन्यबुद्धशब्दयोः पुनरुक्तिदोषः । *अजरोऽमर* इतिभावविकार-रहितत्वोपलक्षणम् । *शान्तः*—निष्प्रपञ्चः । "शिवमद्वैतम्" इति श्रुतेः । पौनरुक्त्याभावः पूर्ववदित्यर्थः । अपिसमुच्चयमेवाह *श्रुतिषु चेति* । उक्तरूपास्वित्यर्थः । *तथोक्तम्* । नित्यात्मस्वरूपमुक्तम् ।

विकल्पनं=नामरूपे । इदमुपलक्षणम् । उत्पत्तिविनाशबहिष्ट्वादिकमपि सत्यत्वेनारोपितमीश्वरेण, तस्य सत्यासङ्कल्पत्वात् । सृष्ट्याद्यकाले चैष सङ्कल्पस्तस्य । यद्वा तत्तत्सामग्रीभ्रमस्तत्तद्विषयभ्रमे कारणमिति तद्गतकार्यकारणभावस्य तद्विषये ऽनादिवासनावशादारोपितावेवोत्पत्तिनाशावारोपितत्वमपलप्य काणादसांख्याभ्यामुक्तौ । तत्र सांख्यस्यापि सूक्ष्मतन्मात्रेभ्यः परमाण्वादिक्रमेणैव स्थूलभूतोत्पत्तिरभिप्रेतेति योगवृत्तौ स्पष्टं निरूपितम् ।

तस्माद् भ्रमरूपा स्थूलाऽविद्या, वासनारूपा चाऽव्यक्तपदवाच्या सूक्ष्माऽविद्या । व्यवहारकाले स्थू-

(कलाटीका)

त्वेन स्मृतिपुराणादिसमुच्चयः । विशेषं वक्तुं न्यूनतां निराकुर्वन् तद्धर्माणामपि तत्वमाह *इदमिति* । जगति सत्यत्वस्यारोपितत्वमित्यर्थः । आदिना स्थिरत्वादि । उक्तरीत्या वस्तुतस्तत्र तदसत्त्वादिति भावः । प्रपञ्चे इति शेषः । तत्र बीजमाह *तस्येति* । अन्यथा तदसंगतिः स्पष्टैव । तदा तस्य निरुपाधित्वेन सत्यसंकल्पत्वं युक्तमेव । एवंच व्यवहारदशायामवतारपुरुषाणां कदाचित् संकल्पभंगेऽपि न दोषः । सोपाधिकत्वादितिभावः । नन्वेवं सर्वदा तत्वापत्तिरत आह *सृष्ट्याद्येति* तथैवेति भावः । ननु किंप्रागुक्तपक्षान्तररीत्यैवातो मतान्तरमाह *यद्वेति* । स्वमते एतत्सत्त्वादाह *तत्तदिति* । *तद्गतेति* । भ्रमगतेत्यर्थः । तस्यानादिवासनावशाद् भ्रमविषये आरोपितावेतावित्याद्यर्थः । *तदिति* । भ्रमविषये । एवं च तदन्तकाले तस्यापि नाशात्तस्यापि तत्वम् । *आरोपीति* । शिष्याणां मन्दमतित्वेन आदौ दुर्बोधत्वे वा 'असत्ये वर्त्मनि' इति न्यायेनेत्यर्थः । प्रपञ्च इत्यर्थः । *अनादीति* । पूर्वपूर्वोक्तरूपवासनेत्यर्थः । आरोप इति पाठः । एवं सतिपराविरोधमप्याह—*काणादेति* । मिथोऽविरोधमाह *तत्रेति* । तयोर्मध्ये इत्यर्थः । एतदर्थमेव तत्पूर्वं निपातः प्राक् । *परेति* । तस्यापि तन्मते जन्यत्वादिति भावः । उक्तमेव विशदयन्नुपसंहरति *तस्मादिति* । नामरूपरूपस्थूलसूक्ष्मव्याकृताव्याकृतकार्याविद्या-

लाविद्यायाः सा कारणमिति तस्या एव कारणत्वेन निर्देशः 'अव्यक्तं कारणम्' इत्यादौ । एतत्सृष्टौ तज्जन्मानुपलम्भात्तस्या नित्यत्वोक्तिर्नेया ।

उपनिषद्भाष्ये "अजाम्—" इति श्रुतौ अजामित्यस्य यौगिकत्वेन जन्माभावपरतया व्याख्यानमप्येवमेव नेयम् । संस्काराणामपि त्रिगुणत्वात् लोहितशुक्लकृष्णत्वम् तस्याः, समूहाभिप्रायेण चैकवचनं बोध्यम् । वासनारूपैव च सा मूलप्रकृतिरित्युच्यते ।

अनिर्वचनीयोत्पत्तिवादिभिरपि स्वसमानाधिकरणस्वावच्छिन्नवृत्तिकात्यन्ताभावस्य प्रतियोगित्वरूपं मिथ्यात्वं वदद्भिः स्वीकृतमेव वस्तुनोऽसत्त्वम् । अन्यथा-

(कलाटीका)

द्वयमिदम् । *सा*—सूक्ष्मा ऽविद्या । अत्र मानमाह *तस्या एवेति* । सूक्ष्माविद्याया एवेत्यर्थः । व्याख्यातमिदम् । नन्वेवं कथं नित्यत्वं, तस्या अपि जन्यत्वादित्याह *एतादिति* । तदीयसृष्टावित्यर्थः ।

एवमन्यत्रापि न तद्विरोध इत्याह *उपेति* । *एवमेव*—एतत्सृष्टौ तज्जन्मानुपलम्भेनैव । ननु सा चेदियमेव तर्ह्यस्याः संस्काररूपत्वेन कथं त्रैवर्ण्यं श्रुत्युक्तमत आह *संस्कारेति* । नन्वेवं तेषां बहुत्वात्कथं तत्रैकवचनमत आह *तस्या इति* । उक्तरूपाविद्याया इत्यर्थः । तस्याः कारणत्वेन सांख्याविरोधमाह *वासनेति* । पूर्वतनसंस्काररूपेत्यर्थः । एवेन द्वितीयाव्यवच्छेदः । *सा*—अविद्या उच्यते सांख्यैः । प्रकरोतीति प्रकृतिः प्रधानं सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था । मूलंचासौ प्रकृतिश्च—सा निष्प्रमाणाऽनवस्थायां न मानमिति तेषां मतम् । अनिर्वचनीयत्वस्वरूपभेदेऽपि मदुक्तं प्रपञ्चाद्यसत्त्वं तेषामपि संमतमेवेति न तदंशे भेद इति तदंशे ऐक्यमेवेत्याह *अनिर्वचेति* । अस्य हेतुगर्भं विशेषणमाह *स्वेति* । प्रतियोगीत्यर्थः । आधि(१)ष्ठानावच्छिन्ना वृत्तिर्यस्येदृशम् यत्ततोऽन्यत्तदभावस्येत्यर्थः । अनिर्वचनीयोत्पत्त्या वस्तुत्वे ऽपि असत्त्वमित्यर्थः । कथमित्याशङ्कायामाह *अन्यथे-

(१) संयोगाभावावृत्तये आह स्वावच्छिन्नेति-अनिर्वचनीयोत्पत्त्या इति ख० पुस्तके पाठः ।

ऽभावपदे विरोध्यर्थत्वान्नञः प्रतियोगिसामाना-धिकरण्यं तस्य वक्तुमशक्यम् । प्रतियोग्यसामानाधि-करण्यस्यैव तत्र विरोधपदार्थत्वात् । मम तु स्वप्रतिभा-ससमानाधिकरणेत्याद्युक्तमेवभ्रमविषयत्वं मिथ्यात्वम् ।

ध्वनितं चेदं देवताधिकरणे कल्पतरुणा-

भ्रमात्संस्कारतो ऽप्यन्या मण्डूकमृदुदाहृतेः ।
अविद्याऽनादिभावात्मा मता वाचस्पतेरिह ॥

इत्यनेन । अत्र वाचस्पतेर्मतेत्यनेन सूत्रभाष्यकृ-तोर्भ्रमतत्संस्काररूपैवाविद्येति मतं सूचितम् । इह= देवताधिकरणे । अनेन वाचस्पतेरप्यन्यत्र तत्पक्षाभि-निवेशः सूचितः ।

(कलाटीका)

ति* । तस्यासत्त्वानङ्गीकारे इत्यर्थः । *नञ इति* पूर्वान्वयि । *त-स्य*—अभावस्य । (१)ननूभयमप्यसत्वत आह *प्रतीति* । *तत्र*—अभावघटके नञि । ननु तर्हि सिद्धान्ते कथं मिथ्यात्वम्, स्वस्यैवा-भावादत आह *मम त्विति* । स्वसमानाधिकरणेतिपूर्वोक्तलक्षणे स्व-पदार्थमाह *स्वप्रतिभासेत्यादि* । प्रागुक्तमेव भ्रमप्रकारत्वरूपं मिथ्यात्वमिति तदंशेऽपि न भेदः, प्रागुक्तैकवाक्यतयेत्यर्थः । अवि-द्याद्वयमेव तत्र तादृशवासनारूपैवाविद्यामूलप्रकृतिरित्यत्र तदीयसं-मतिमप्याह *ध्वनितमिति* । *इदम्*—अविद्याद्वयमेव, तत्र च सैवासत्येत्येतत् । *भ्रमात्*—पूर्वतनसंस्कारात् । अत एवहि *संस्कारतोऽपि* । *उदाहृतेः* । उदाहरणात् । अविद्यातः प्रपञ्चोद्भवे मृदो मण्डूकभवनं दृष्टान्तः । तेन यथैकस्या एव मृदो ऽनेकमण्डूका-स्तथाऽविद्यातः प्रपञ्चः । इदं च तस्या अतिरिक्तत्वे एव संगच्छते । भ्रमाणां चानेकत्वादेकतोऽनेकस्य प्रत्येकं भवनासंभवादत एवाआह-*अनादीति* । ध्वनितत्वं विशदयति *अत्रेत्यादिना रूपैवेत्यन्तेन* । *रूपैवेति* । एतदुभयरूपैवेत्यर्थः । *अन्यत्र*—एतदधिकरणभिन्ने । *तदिति* । उक्तेत्यर्थः । इदमप्यभ्युपेत्य । वस्तुतो ऽत्रापि न तदुप-

---

(१) ननु भावाभावयोस्तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्वभावत्वमेवेति तस्य तत्सुवचमत आह *प्रतीति* । इति ख० पुस्तके पाठः ।

वस्तुतो यथा मण्डूका मृदो निःसरन्तीत्युदाहरणमपि वासनासमूहस्याविद्यात्वेन समूहादेकैकस्य निःसरणेनोपपन्नम् ॥

सनत्सुजातीयभाष्ये भगवत्पादैरप्युक्तं "मोहोमृत्युः" इति पद्ये 'मोहो मिथ्याज्ञानमनात्मन्यात्माभिमानः। अनेनाग्रहणान्यथाग्रहणात्मिका ऽविद्या सूचिता' इति। अग्रहणमात्मस्वरूपाग्रहणं तन्मूलकामिथ्याज्ञानात्मिकेत्यर्थः ॥

(कलाटीका)

येन एतत्सर्गीय भ्रमजादीत्यर्थं इत्याह *वस्तुत इति*। प्रत्येकं तथात्वे तत्त्वासंभवादाह *समूहस्येति*॥अत एव प्रागुक्तभाष्ये राशिपदसंगतिः। भ्रमस्य तत्वे मानान्तरमप्याह *सनदिति*। प्रकृतोपयुक्तत्वादाह *मोह इति*। *पद्येइति*। तद्घटितपद्ये इत्यर्थः। तच्चैवम्—

उभे सत्ये क्षत्रियाद्यप्रवृत्ते मोहो मृत्युः संमतो यः कवीनाम्।
प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि सदा प्रमोदामृतत्वं ब्रवीमि ॥ इति।

अस्यार्थः—अन्धप्रश्ने सनत्सुजातोक्तिः। ये प्रागुक्तमृत्योरस्तित्वनास्तित्वे उभे सत्ये हे क्षत्रिय ? आद्यप्रवृत्ते-य आदिसर्गस्तमारभ्य प्रवृत्ते। यद्वा, क्षत्रियाद्य क्षत्रियप्रधान, प्रवृत्ते प्रवर्तमाने। ननु कथं तयोर्मिथो विरुद्धयोः सत्यत्वमत आह-मोहो न मृत्युः स्यात्, किन्तु यो मोहो मिथ्याज्ञानमनात्मन्यात्माभिमानः स मृत्युः केषां चित्कवीनां संमतः, अहंतु न तथा ब्रवीमि, किन्तु प्रमादं मृत्युं ब्रवीमि। प्रमादः प्रच्युतिः स्वाभाविकब्रह्मभावात्तं प्रमादं मिथ्याज्ञानस्यापि कारणमात्मानवधारणमात्मज्ञानं मृत्युं जननमरणादिसर्वानर्थबीजमहं ब्रवीमि, तथा सदा प्रमोदम स्वाभाविकरूपेणावस्थानममृतत्वं ब्रवीमीत्यर्थः।

एतेन "क्षत्रियैतस्य विद्धि मोहान् मृत्युः संमत" इति पाठं धृत्वाऽन्यथा व्याख्यानं नीलकण्ठयिमपास्तम्।

केषां चित्संमतं तत्स्वरूपमाह *अनात्मनीति*। भाष्यवाक्ये द्वन्द्वभ्रमनिरासायाह *अग्रहणमिति* ॥

तन्मूलेति। तस्य जनकमिथ्येत्यर्थः। तत्रैव मानान्तरमाह—

(१)द्युभ्वाद्यायतनाधिकरणे च 'देहादिष्वनात्मसु 'अहमस्मि'इत्यात्मबुद्धिरविद्या' इति भाष्ये उक्तम् । अध्यासभाष्येऽपि 'विषयविषयिणोस्तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोरितरेतरभावानुपपत्तौ सिद्धायां तद्धर्माणामपि सुतरामितरेतरभावानुपपत्तिः, इत्यतस्तयोरध्यासो मिथ्येति भवितुं युक्तम्' इत्यनेन मिथ्याभूतेनालीकेनाध्यासेन सकललोकशास्त्रव्यवहारानुपपत्तिरिति पूर्वपक्षं कृत्वा 'तथाप्यन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्म-

(कलाटीका)

द्युभ्वेति। प्रथमाध्यायतृतीयपादाद्यसूत्रम्–"द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात्" इति । द्यौश्च भूश्चद्युभुवौ ते आदी यस्य । "यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः" इत्याथर्वणिकश्रुत्युक्तस्य तस्यायतनम् ब्रह्मैव । "स्वशब्दात्" स्वस्य परब्रह्मणो वाचको य आत्मशब्दस्तस्मात् । "तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ अमृतस्यैष सेतुः" इति तदुत्तरार्द्धश्रुतावात्मशब्दश्रवणादित्यर्थः । *च*–अपि । अन्यदपि तदाह—*अध्यासेति* । सिद्धान्तितमित्यत्रान्वयः । शास्त्रादाववश्यवक्तव्यानुबन्धचतुष्टयान्तर्गतविषयप्रयोजने आह— *विषय* । युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरित्यादिः । नित्यानुभवविषययुष्मदर्थो विषयः, विषयी त्वस्मदर्थो नित्यानुभवस्वरूपः, तयोर्दाह्यदाहकवन्मिथो विरुद्धयोर्जातिव्यक्तित्वादेरभावान्न तादात्म्यं तदाह *तम इति* । विरोधफलमाह *इतरेतरेति* । *भावेति* । तच्चादात्म्यं तयोरप्रतीतावित्यर्थः । नन्वेवमपि चैतन्यजाड्यादीनामितरेतरभावः स्यात्तथा च तद्धर्मप्रमित्या तत्संस्कारात्तदध्याससिद्धिरत आह *तद्धर्माणामपीति* । विरोधादन्यत्रादृष्टत्वाच्चेति भावः । *इति* । अभेदप्रमित्यभावात् । *अतः* । तत्फलाभेदसंस्काराभावात् । *तयोरध्यास इति* । अस्मत्प्रत्ययगोचरस्य विषयस्य तद्धर्माणां चाध्यासस्तद्विपर्ययेण विषयिणस्तद्धर्माणां च विषये ऽध्यास इत्यर्थः । इति पूर्वपक्षसमाप्तौ । पूर्वपक्षतात्पर्यमाह *मिथ्येति* । अत एवाह *अलीकेनेति* । शशशृङ्गादिवदितिभावः । *तथापीति* । असङ्गस्वप्रकाशात्मनि अध्यासायुक्तत्वस्यालङ्कारत्वेऽपीत्यर्थः । अनेन प्राक् यद्य-

(१) इत आरभ्य अग्रे "योगसूत्रेऽप्युक्तम्" इत्यन्तः पाठः केवलमूलपुस्तके खसञ्ज्ञके नास्ति ।

कृतामन्योन्यधर्मांश्चाध्यस्येतरेतराविवेकेन अत्यन्तविविक्तयोर्धर्मधर्मिणोर्मिथ्याज्ञाननिमित्तः सत्यानृते मिथुनीकृत्य 'अहमिदम्' 'ममेदम्' इति नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहारः' इति सिद्धान्तितम् । तस्यैव चाध्यासस्य प्रहाणायाध्यात्मशास्त्रमिति तदर्थः । एतच्चाग्रे भाष्ये एवोपपादितम् । अध्यस्येत्यस्यैव विवरणं सत्यानृते मिथुनीकृत्येति । सत्यं ब्रह्म । न ऋतमनृतमसत् । एतत् पदार्थमात्रं । तत्र, सत्यं (१)ब्रह्म विशेष्यम्, अनृ-

(कलाटीका)

पीति शेषः सूचितः । प्रकृतेऽध्यासस्वरूपलक्षणमाह *अन्योऽन्यस्मिन्निति* । जाड्यचैतन्यादिधर्माणामत्यन्ताविवेकाद्धर्मिणोरपि तत्सिद्धिरिति, तेषां यौ धर्मिणौ तादृशावहंकारात्मानौ तयोरितरेतरभेदाग्रहेणान्योन्यस्मिन्नन्योन्यतादात्म्यसममन्योन्यधर्मांश्चाध्यस्येत्यर्थः। अतः सोऽयमिति प्रमाया नाध्यासत्वम्, तत्र कालभेदेन कल्पितभेदेऽप्यत्यन्तभेदभावात् । एतदर्थमेवात्यन्तेत्युक्तम् । अन्यस्मिन्नन्यावभास इत्युक्तप्रतिमायां देवतादृष्टेरपि तत्त्वापत्तिरतः अन्योन्यस्मिन्नित्युक्तम् । नच धर्मितादात्म्याध्यासेन धर्माध्यासे सिद्धे धर्मांश्चेति व्यर्थमिति वाच्यम् । अन्धत्वादेरिन्द्रियधर्मस्य धर्म्यध्यासास्फुटत्वेऽप्यन्धोऽहमिति स्फुटोऽध्यास इति ज्ञापनार्थत्वात् । तृतीयया तस्य तत्र कारणत्वमुक्तमिति न तदभावप्रयुक्तस्तदभावः, अभानप्रयुक्तस्तदभावः । अभानप्रयुक्ततदभावाभावायाह *अयमिति* । अज्ञः कर्ता मनुष्योऽहमित्याद्यनुभवसत्त्वात्तस्याभानमसिद्धमित्यर्थः । लोकेत्युपलक्षणं शास्त्रस्यापि । इतिसिद्धान्तितमितिपाठः । समष्टेस्तात्पर्यार्थमाह *तस्यैवचेति* । उक्तरीत्या सामग्रीसत्वादनुभवसत्वादध्यासोऽस्तीत्यतो ब्रह्मात्मैक्ये विरोधाभावेन विषयप्रयोजनयोः सत्त्वादित्यर्थः । *तदर्थः*—सिद्धान्ततात्पर्यार्थः । *एतच्च*—प्रागुक्तं च सिद्धान्तरूपम् । अनुपयोगादत्राकथनमिति भावः । अपौनरुक्त्यायाह *अध्यस्येत्येति* । एतेनान्यथाऽऽनन्दगिरिरामानन्दादिव्याख्यानमपास्तम् । अनृतशब्दस्य नानृतमित्यादौ प्रसिद्धार्थपरत्वनिरासायाह *न ऋतमिति* । प्रकरणादितिभावः । एवं प्रागपि बोध्यम् । *एतत्*—असत्त्वम् । विवरणफलमाह *तत्रेति* । मिथुनीकरणे इत्यर्थः ।

(१) ब्रह्म इति नास्ति कपुस्तके ।

तमुपाधयो विशेषणम् ।

ऐतरेयोपनिषदि "सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति एष ब्रह्मैष इन्द्र एष प्रजापतिरेते सर्वे देवा इमानि च" इत्यादिना "यच्च स्थावरम्" इत्यन्तेन स्पष्टमेवैतदुक्तम् । एष-प्रज्ञानात्मा इति, व्याख्यातम् । विशेष्यांशस्यैव च नामधेयं भवति । न हि 'घट' इति घटत्वस्य नामेति कश्चिदभ्युपैति ।

श्रुत्यन्तरे ऽपि-"भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्म चैतद्" इत्यत्र भोग्यजडवर्गस्य ब्रह्मत्वमुक्तम् । तच्चोक्तरीत्यैव ।

"तदनन्यत्वम्" इति सूत्रे ऽपि भाष्ये उक्तम्-'प्राक् चात्मावगतेरव्याहतः सर्वो लोकव्यवहारः सत्यानृतविषय' इति । इदं च 'मिथ्याज्ञाननिमित्त' इति प्रतीके

(कलाटीका)

अत्र मानमाह *ऐतरेयोपेति* । *एतानीति* । "संज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः संकल्पः क्रतुरसुः कामो वश" इति अव्यवहितप्रागुक्तानीत्यर्थः । एता अन्तःकरणवृत्तय उपलब्धुरुपलभ्यार्थत्वाच्छुद्धप्रज्ञानरूपस्य ब्रह्मण उपाधिभूतास्तदुपाधिजानि तद्गुणनामधेयानि संज्ञानादीनि । सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञप्तिमात्रस्य प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति न स्वतः साक्षादिति भावः । *इत्यादीति* । आदिना "पञ्चमहाभूतानि पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतींषीत्येतानि इमानि च क्षुद्रमिश्राणीव बीजानि इतराणि चेतराणि चाण्डजानि च जारुजानि च स्वेदजानि चोद्भिज्जानि चाश्वा गावः पुरुषा हस्तिनो यत्किञ्चेदं प्राणि जङ्गमं च पतत्रि च" इत्यस्य संग्रहः । एष इत्यस्य व्याख्या *प्रज्ञेति* । तद्रूप आत्मेत्यर्थः । अनेन नानात्वं वारितम् । नन्वेतावतापि कथं तत्स्पष्टत्वमत आह *विशेष्यांशेति* । तद्रूपांशेत्यर्थः । विशेषणांशे मानमाह *श्रुत्यन्तरेपीति* । तदेवाह *भोक्तेति* । *मत्वा* । बुद्ध्यारूढं कृत्वा । *अत्र* । भाष्योक्तश्रुतौ । *उक्तेति* । तत्र विशेषणत्वादेवेत्यर्थः । तत्संमत्यन्तरमाह *तदन्येति* । तस्यैव तद्विवरणं न पृथगित्यत्र मानमाह *इद-

'मिथ्याज्ञानमध्यासः' इति व्याचक्षाणैः 'लोकव्यवहार' इति प्रतीके 'लोकानां व्यवहारः म चायमहं ममेदम्' इति च व्याचक्षाणैर्वाचस्पतिमिश्रैः स्पष्टीकृतम्। सर्वानर्थमूलत्वाद् 'इदं मम' 'अहमिदम्' इत्येव व्यवहारः साक्षादुक्तः। स च व्यवहारमात्रस्योपलक्षणम्। नैसर्गिक इत्यनेन पूर्वपूर्वभ्रमजन्य उत्तरोत्तरः संस्कारस्तत्श्चोत्तरोत्तरभ्रम इति सूचितम्। तत्र देहादावहमित्यध्यासः शुद्धविषय एव, 'जडचेतनयोर्विषयविषयिणोरन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतामध्यस्य' इति भाष्योक्तेः। न चाध्यस्यमानस्य मिथ्यात्वेन ब्रह्मणोऽपि मिथ्यात्वापत्तिः। अध्यासविषयस्य मिथ्यात्वमित्येव नियमात्। स च क्वचिदध्यस्यमानस्य क्वचिदधिष्ठानस्य तत्त्वेनोपपन्नः।

यत्त्वेतद्दोषभिया संसृष्टात्माध्यास इति कैश्चिदुक्तम्। तन्न। उक्तभाष्यास्वारस्यात्।

(कलाटीका)

श्चेति*। व्याख्यानव्याख्येयभावरूपं चेत्यर्थः। (१)अन्यथा तस्यापि निमित्तत्वं वदेत्। उपपत्तये आह *लोकानामिति*। ननु व्यवहारानेकत्वादयमेव किमित्युदाहृतोऽत आह *सर्वानर्थेति*। तत्रापि बीजं सूचयन्नाह *साक्षादिति*। न्यूनतां निराचष्टे *सचेति*। *ततश्च*। तस्माच्च। विशेषमाह *तत्र*। तेषां मध्ये इत्यर्थः। प्रागुक्तमेवाह *अन्योन्यस्मिन्निति*। द्वितीये शङ्कते *नचेति*। तस्याप्यध्यासाङ्गीकारात्। *विषयस्य*। विषयविषयिणोरित्युक्तघटकस्य। एवेन विषयिव्यवच्छेदः। *स च*। अनियमश्च। द्वितीये आह *क्वचिदिति*। आद्ये आह *क्वचिदिति*। *तत्त्वेन*। मिथ्यात्वेन। वेदान्तिमतं दूषयति *यत्त्विति*। *एतत्*। मिथ्यात्यापत्तीति। तथा च तत्त्वे इष्टापत्तिरिति भावः। *उक्तेति*। अन्योन्यस्मिन्नितीत्यर्थः। ततोऽक्षरमर्यादया तदप्रतीतेरिति भावः।

---

(१) 'अन्यथा तदध्यासमूलकमिथुनीकरणमिति वदेत्'। इति खपुस्तके पाठः।

यत्तु अध्यासः किंनिमित्तकस्तत्राह—मिथ्याज्ञान-निमित्त इति । मूलकारणाविद्यारूपभावपदार्थनिमित्तक इत्यर्थः । तच्च लोकव्यवहार इत्यस्य विशेषणम् । लोक्यते 'मनुष्योऽहम्' इति मन्यत इति लोकः ज्ञानोपसर्जनोऽर्थाध्यासः तद्विषयो व्यवहारः । अध्यस्यमानार्थविषयो व्यवहार इति ज्ञानाध्यासोऽत्र व्यवहारः । स चोक्ताविद्यानिमित्तक इति । सा चाविद्या संस्कारकालकर्मादिरूपेण परिणताऽध्यासनिमित्तमिति ।

तन्न । त्रयाणामप्यध्यासपदार्थत्वेनाध्यस्य मिथुनीकृत्येति क्त्वाप्रत्ययानुपपत्तेः । न च वस्तुनोऽभेदेऽप्यपौर्वापर्ये ऽपि विशेषणभेदेन वस्तुभेदं परिकल्प्य तत्प्रतिपत्तिक्रमेण पौर्वापर्यं च परिकल्प्य तदुपपत्तिरिति वाच्यम् । भेदकविशेषणानुपलम्भात् । प्रतिपत्तिक्रमाननुभवाच्च । रूढेर्योगापहारकत्वेन लोकव्यवहारपदयो-

---

(कलाटीका)

आनन्दगिरिरामानन्दाद्युक्तिं खण्डयति *यत्त्विति* । मिथ्या च तद् अज्ञानं चेत्यर्थः । बहुव्रीहिरग्रे । तदाह *मूलेति* । तस्योपादानत्वेऽपि संस्कारकालकर्मादिनिमित्तपरिणामित्वेनाध्यासनिमित्तत्वमिति निमित्तपदम् । तद्वक्ष्यति *साचेति* । स्वप्रकाशासङ्गात्मनि कथमविद्यासङ्ग इति शङ्कानिरासार्थं मिथ्यापदम् । *तच्च* । उक्तार्थकपदं च । अन्यार्थविशेषणत्वासंभवात् प्रसिद्धार्थान्तरनिरासाय प्रथमोपपत्तये शङ्कानुरोधेन तत् पदं तदर्थं च आह *लोक्यते इति* । *लोकः* । व्यवहारः=अभिमानः । तद्वीत्यादिव्याख्या *अध्यस्येति* । तदाह *ज्ञानेति* । अर्थोपसर्जनेत्यादिः । तथा चानेन द्विविधोऽध्यासो दर्शितः । निमित्तपदलभ्यमुक्तमेवाह *सचेति* । द्विविधश्च । साचेतिपाठः । *त्रयाणाम्* । अध्यासमिथुनीकरणलोकव्यहारपदानाम् । तन्मते इत्यादिः । सिद्धान्ते तु भेदः प्रागुक्त एव । तयोराद्योक्तिं खण्डयति *नचेति* । *चपेति* । परिकल्प्यचेत्यर्थः । *तदिति* । क्त्वाप्रत्ययस्येत्यर्थः । क्रमेण दोषद्वयमाह *भेदकेति* । अभ्युपेत्यादि । अभ्यु-

यथाकथंचित्स्वाभिमतयोगेनाध्यासपरतया व्याख्यानस्यानौचित्याच्च । तादृशव्याख्यानं विना भाष्यानुपपत्तेरभावाच्च । किं च ज्ञानाध्यासो यथा, प्रतिमादौ देवताद्यध्यासः, यथा वाऽसन्निकृष्टे पर्वतादौ भ्रमात्मकवन्ह्यनुमितौ विषयस्यासत्त्वेन योऽध्यास इति वदन्ति नव्याः । तर्हि सर्वत्र तथैवास्तु किमनेन द्वैविध्येन । किं चातिरिक्ताविद्याया अपि संस्कारादिरूपेण परिणामद्वारा कारणत्वेन लाघवात्, क्लृप्तसंस्कारादृष्टैरेवोपपत्तौ तत्कल्पने मानाभावाच्च ।

(कलाटीका)

पेत्याप्याह *रूढेरिति* । रथन्तरादौ दृष्टेनेति भावः । स्वरसतस्ततस्तदलाभादाह *यथेति* । अत एव 'रूढेः' इति न्यायसंचारः । एतेन वैषम्यात्तदप्राप्तिरित्यपास्तम् । ननु सर्वतो बलीयसीत्यन्यथानुपपत्तिरिति न्यायात्तथा, अत आह *तादृशेति* । इदमपि अभ्युपेत्य । वस्तुतो ज्ञानाध्यासस्यार्थोपसर्जनत्वमेव नेति तथादुर्वचमेवेत्याह । *किञ्चेत्यादि ध्यासेत्यन्तेन* । पूर्वमधिष्ठानसंनिकर्षताऽग्रे तु सापि नेत्याह *यथा वेति* । *मितौ* । तद्विषये । एतेनाध्यासव्यक्तिभेदात् पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरं प्रति संस्कारद्वारा तत्त्वात्तदुपपत्तिरिति रामानन्दोक्तमप्यपास्तम् । अत्र तत्खण्डनस्य युक्तत्वेऽपि कश्चिदंशो न युक्तः, अत एव तत्रास्वीयत्वध्वननायाह *वदन्ति नव्या इति* । अप्पयदीक्षितादय इत्यर्थः । अतः स्वसिद्धान्तं प्रतिपादयितुं प्रसङ्गात्तत्रापि दोषमाह *तर्हीति* । (१)अतिरिक्तायास्तस्यास्तत्त्वस्वीकार इत्यर्थः । *सर्वत्र* । अध्यासे ऽपि । *तथैव* । अर्थानुपसर्जनत्वमेव । नन्वेवं निमित्तपदघटितभाष्यविरोधोऽतो द्वैविध्ये दोषान्तरमाह *किञ्चेति*(२)। *संस्कारादीति* । आदिना कालादिपरिग्रहः । एवं च साक्षात् तस्या उपादानत्वमेव न, एवं कारणत्वमन्यत्रापीति भावः । इदमप्यभ्युपेत्योक्तम् । वस्तुतः सैव नेत्याह *क्लृप्तेति* । एतेन वैपरीत्यं निरस्तम् । *संस्कारेति* । पूर्वतनसंस्कारैस्तत्तत्प्राणिभागादृष्टैश्चेत्यर्थः । *तत्क-

---

(१) 'तत्र ज्ञानाध्यासस्वीकारावश्यकत्वे सतीत्यर्थः' । इति खपुस्तके पाठः ।

(२) 'नच निमित्तपदघटितभाष्यबलात्तदावश्यकत्वं तस्यान्यथाप्युपपत्तेरित्याह *किञ्चेति*' । इति खपुस्तके पाठः ।

मिश्रव्याख्याने तु अध्यस्येत्यनेनानन्तर्यलाभेऽपि तस्य निमित्तत्वालाभात् तदुक्तिः । भ्रमरूपाध्यासेन कथं व्यवहार इति शङ्कापनयाय च तदुक्तिः । मिथ्याज्ञानविषयेण रज्जुसर्पादिना भयपलायनादिव्यवहारवत् सर्वोऽपि व्यवहारस्तन्निमित्तक इत्याशयः ।

किं च सर्वसंमताध्यासविषये 'कोऽयमध्यासो नाम, स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः' इति प्रश्नोत्तरवत्सर्वासंमताविद्याविषयप्रश्नोत्तरानुपलम्भेन सा न भाष्यसंमता। पूर्वदृष्टस्य परस्यावभास इत्यर्थः। परत्रेत्युक्तेः परस्येति लब्धम्। अवसन्नो भासोऽवभासः। उत्तरकालिकबाधेन तस्यावसादात् । पूर्वदृष्टत्वं च संस्कारद्वारोपयोगि, तच्च जन्मान्तरीयमपि । तदाह–स्मृतिरूप इति । स्मृ-

(कलाटीका)

ल्पने* । अतिरिक्ताविद्याकल्पने ।

नन्वेवं सिद्धान्ते तद्विशेषणवैयर्थ्यमेवात आह *मिश्रेति* । *प्रागुक्ते* । मिथ्याज्ञानमध्यास इत्यत्रेत्यर्थः । ननु शब्दतोऽलाभेऽप्यर्थतो लाभ एवात आह *भ्रमेति* । *तदुक्तिः* । मिथ्येतिविशेषणोक्तिः, नतु उक्ताध्यासद्वयप्रतिपादनाय तदुक्तिरिति भावः । ननु कथं ततस्तदपनयोऽतस्तात्पर्यमाह––*मिथ्येति* । अकारच्छेदेन तदतिरिक्तत्वे तदसङ्गतिरूपमेव दोषान्तरमितः सा तत्राभिमतेति शङ्कानिरासायाह *किञ्चेति*। सर्वसंमतेत्यादिविशेषणद्वयेन वैपरीत्यमुचितमिति सूचितम् । *सर्वासंमतेति* । अतिरिक्तत्वेनेत्यर्थः । *सा* । अतिरिक्ताऽविद्या । एवमग्रे ऽपि । भासमानैकदेशिसंमतार्थान्तरनिरासाय तदर्थमाह *पूर्वेति* । स चेत्पूर्वं एव तर्हि नाध्यासत्वमत आह *परस्येति* । ननु तस्य लाभ एव नेति तथैवास्तु अत आह *परत्रेति* । परमतप्रवेशनिरासाय मध्यमपदलोपिसमासमुक्त्वाऽर्थदार्ढ्यायान्याग्रहणाय चाह *अवेति* । अवसादो=नाशः । दर्शनस्य तदानीमसत्वादाह (१)*पूर्वेति* । विनिगमनाविरहादाह *तच्चेति* ।

(१) 'विशेषणफलमाह *पूर्वेति*' । इति खपुस्तके पाठः ।

तिसदृश इत्यर्थः । संस्कारजन्यत्वेन च तत्सादृश्यं न तु स्मृतिरेव, पूर्वानुभूतत्वरूपतत्ताऽनुल्लेखात् । एतच्च विवेचयिष्यते । अनेन च संस्कारोऽध्यासनिमित्तमित्युक्तमेवेति तदाकाङ्क्षाऽभावेन तदंशेऽपि प्रश्नोत्तराभावः ।

अग्रे चाध्यासातिरिक्ताऽविद्या न काचिदिति सूचयितुमेव 'तमेतमेवंलक्षणमध्यासं पण्डिता अविद्येति ब्रुवते' इत्युक्तम् । भावरूपायाः कारणाविद्याया अतिरिक्ताया भाष्यसंमतत्वेऽध्यासमपीति ब्रूयात् । 'तमेतमेवंलक्षणम्' इत्यक्षरस्वारस्येनात्र 'अहं मम' इत्यध्यास एवाविद्या । "वासुदेवः सर्वम्" इति विद्यायां तस्यैव विरोधित्वात् । रागद्वेषमोहादिवासनास्तु वास-

(कलाटीका)

तदाह । संस्कारद्वारकत्वमेवाह । इवगर्भबहुव्रीहिलब्धार्थमाह *स्मृतिसदृश इति* । यथाश्रुतार्थं खण्डयति *नात्विति* । रूपशब्दोऽभेदार्थ इति तद्भावः । ननु तत्रैव स्मृतित्वमित्यत्रैव किंमानमत आह— *एतच्चेति* । न चाहमितिपाठान्तरम् । अत एवाध्यासभाष्येऽपि अयमेवोदाहृतमितिप्रागुक्तम् । वाक्यार्थनिरूपणावसरे इति भावः । नन्वेवं स्थूलाविद्यांशवत् सूक्ष्माविद्यांशे प्रश्नोत्तरानुपलम्भेन तस्या अपि तदसंमतत्वापत्तिरत आह *अनेन चेति* । उक्तविशेषणेन चेत्यर्थः । *संस्कारेति* । सूक्ष्माविद्या स्थूला विद्याया निमित्तमित्युत्तरे उक्तमेवेति प्रश्नस्यापि तद्विषयत्वलाभेन सूक्ष्माविद्यांशे आकांक्षाया अभावेन तदंशेऽपि पृथक्प्रश्नोत्तराभाव इत्यर्थः । एवं च अस्य भाष्यस्य अविद्याद्वयपरत्वं तदेव तत्सम्मतं नतु सेति भावः ।

अन्यदपि मानमाह *अग्रे चेति* । उक्तमित्यत्रान्वयः । *तमेतमेवं लक्षणमिति* । आक्षिप्य समाहितमुक्तलक्षणलक्षितमित्यर्थः । *कारणेति* । मूलेत्यादि । अत एव पण्डिता इत्युक्तिरपि सफला । ततोऽन्यदपि किञ्चिल्लभ्यते इत्याह *तमेतमिति* । अस्य लभ्यते इत्यत्रान्वयः । *अत्र* । भाष्ये । अपिच तत्पदस्य योगरूढत्वमिति योगार्थतावच्छेदकमाह *वासुदेवइति* । *तस्यैव* । 'अहं मम' इत्यध्यासस्यैव ।

नापदेनैव वाच्याः । मायात्वं तु साधारणम् । तत्राप्य-विद्यापदप्रयोगस्तु अध्यासत्वसामान्याद्गौण इति लभ्यते । अत एव "उपपद्यते चोपलभ्यते च" इति सूत्रे भाष्ये उक्तं ईश्वरस्य वैषम्यकारणत्वमित्यर्थः । न चाविद्या केवला वैषम्यकारणम् । तस्या एकरूपत्वात् । रागद्वेषवासनाक्षिप्तकर्मापेक्षत्वे तु तस्या ईश्वरस्यापि तदपेक्षत्वाद्वैषम्यहेतुत्वमुपपन्नमिति । एकरूपत्वादित्यस्य 'अहं मम' इत्यध्यासरूपाविद्यायाः सर्वेषामेकरूपत्वादि-त्यर्थः । तत्तत्प्राणिकर्मवशाद् बीजाङ्कुरन्यायेनानादिपूर्व-पूर्ववासनयैव घटादिभ्रमरूपां सृष्टिं स करोतीति बोध्यम् ।

(कलाटीका)

एवेनेतराध्यासनिरासः । नन्वन्यत्रापि तत्त्वस्येष्टत्वादेवासङ्गतिरत-स्तदन्यस्थूलसूक्ष्माविद्या एव क्रमेण आह *रागेति* । एवेनाविद्यापदनि-रासः । नन्वेवं मायात्वमपि तत्रैवं स्यात्तच्च नेष्टम् आविद्यापदप्रयोगा-दत आह *मायेति* । उक्ताध्यासरागादिवासनासाधारणमित्यर्थः । अविरोधायाह *तत्रापीति* । तद्वासनास्वपीत्यर्थः । *सामान्यादिति* तद्भिन्नत्वमात्रेणेति भावः । *अत एव* । तस्यैव तत्त्वस्य मुख्यत्वादेवेत्य-र्थः । ननु "न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वाद्" इति पूर्वपक्षसूत्रोक्तं संसारस्यानादित्वं कुतोऽत आह *उपेति* । संसारस्यानादित्वमुपप-द्यते, अन्यथाऽकस्मादेव सृष्ट्यङ्गीकारे मुक्तस्यापि पुनर्जन्मप्रसङ्गात्, पूर्वसृष्टिसादृश्यानुपपत्तेश्च तस्य तत्त्वं श्रुतिस्मृत्योरुपलभ्यते चेत्यर्थः सूत्रस्य परैरुक्तस्तन्निरासायाह । *ईश्वरेति* । "वैषम्यनैर्घृण्ये न सा-पेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति" इति ततः प्रागुक्तत्वादिति भावः । कर्माद्य-पेक्षयैव वैषम्यकर्तृत्वात्सेवापराधानुरूपफलदातरि राजनीव ईश्वरे न ते इति तदर्थः । तथाच प्रगुक्तवैषम्यादिहेतुत्वं कथमीश्वरस्येति अवत-रणमत्र पक्षे बोध्यम् । वैषम्येत्युपलक्षणम् नैर्घृण्यस्यापि । इदमुपपाद-यति *नचेति* । भवन्मते इति शेषः । *तस्या इति* । पूर्वान्वयि । नन्ववि-द्याया नानात्वस्योक्तत्वात्कथमेकरूपत्वमत आह *एकेति* । नन्वेवं कथं भेदोऽत आह *तत्तदिति* । सृष्टिकाले अनवस्थानिरासायाह *बीजा-ङ्कुरेति* । सृष्ट्याद्यकाले तु तद्वदेवात्रापि मतिरिति भावः । *सः* । ईश्व-

किं च "तत्तु समन्वयात्" इति सूत्रे 'साध्यश्चे-न्मोक्षोऽभ्युपगम्येत अनित्य एव स्यात्' इति भाष्ये उक्तम्। तत्रानित्यत्वं नाश्यत्वमेव। तत्र तु अजन्याया अविद्याया नाश्यत्ववज्जन्यस्यापि मोक्षस्याविनाशित्वे किं बाधकम्। जन्यत्वनाश्यत्वयोः परस्परव्याप्तेरेव लोके दृष्टत्वाच्च। एवं च जन्याऽविद्या नाश्या चेत्युक्तमेव।

योगसूत्रेऽप्युक्तम्। "अनित्याशुचिदुःखानात्मसु

(कलाटीका)

रः। तदन्यवासनानामपि तत्त्वे तु तासामनेकरूपत्वात्तदसङ्गतिः स्प-ष्टैवेति भावः।

मानान्तरमप्याह *किञ्चेति*। ननु ब्रह्म शास्त्रयोनि, शास्त्रस्य प्र-वृत्तिनिवृत्तिविषय एव व्यापारात्, ब्रह्म च न तथा अत आह *तत्त्विति*। तुः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः। (१)*तत्*। ब्रह्म, साक्षात् वेदान्तप्रतिपाद्यम्, समन्वयात, साक्षादेवोक्ततात्पर्यवत्त्वात्, उपासनस्य मोक्षं प्रति हेतु-त्वानभ्युपगमादुपास्तिविधिशेषत्वेन प्रतिपादने मानाभावादित्यर्थः। तदेवाह *साध्य इति*। *तत्र*। भाष्ये। अन्यत्वस्य स्वीकारेण अ-न्यादृशस्य तस्याभावादाह *नाश्येति*। विपक्षे(२)बाधकमाह *त-त्त्विति*। एवं च भाष्यमसङ्गतमेव स्यादिति भावः। इदमप्यभ्युपेत्यो-क्तम्। वस्तुतस्तदेव नेत्याह *जन्यत्वेति*। तत्पर्यवसितं स्वपक्षमुपस-हरन्नाह *एवंचेति*। अनित्यत्वोक्तौ चेत्यर्थः। जन्येतिपाठः। *उक्त-मेव*। उक्तप्रायमेव।

तत्र मानमन्यदप्याह *योगेति*। *अनित्येति*। अनित्यादिचतु-ष्टये क्रमेण नित्यादिबुद्धिरित्यर्थः। तत्र कालनिष्ठाभावप्रतियोगित्वरूपा-नित्यत्ववति कार्ये नित्यत्वज्ञानम्, यथा 'ध्रुवा पृथिवी ध्रुवा सचन्द्रता-रका द्यौरमृता दिवौकसः' इति। तथा अशुचावपवित्रे परमबीभत्से का-

(१) '*तत्* शास्त्रयोनित्वम्। *समन्वयात्*। तात्पर्यवदन्वयात्।

उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम्।
अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये॥

इतिषाड्विधलिङ्गगृहीतवेदान्ततात्पर्यविषयत्वेन तद्वाच्यत्वादित्यर्थः। उपासनस्य' इतिपाठः ख०पु०।

(२) 'एवं सति तदसङ्गतिमाह *तत्त्विति*' इति खपुस्तके पाठः।

नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या” इति । व्याससूत्रे ऽपि एतद्विलक्षणाविद्यानुक्तेस्तस्यापीदमेव संमतमिति लक्ष्यते । अत एव “पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते” इति सूत्रे 'परमतमप्रतिषिद्धमनुमतं भवति' इति न्यायेन योगशास्त्रप्रसिद्धाः प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतिरूपा मनसः पञ्चवृत्तयः परिगृह्यन्ते' इति भाष्ये उक्तम् ।

परमार्थसारे ऽपि ।

रज्ज्वां नास्ति भुजङ्गः सर्पभयं भवति हेतुना केन ।
तद्वद् द्वैतविकल्पभ्रान्तिरविद्या न सत्यमिदम् ॥

एतत्तदन्धकारं यदनात्मन्यात्मता भ्रान्त्या ।

(कलाटीका)

ये शुचित्वख्यातिः । तथा दुःखे सुखख्यातिः प्रसिद्धा । अनात्मन्यात्मख्यातिर्यथा—बाह्यस्य देहस्योपकरणेषु पुत्रधनादिषु चेतनाचेतनेषु अहंबुद्धिर्ममताबुद्धिर्वा । एतत्कार्यमेव प्रपञ्चः । अहं कर्तेत्याद्यभिमानस्यैव धर्माधर्मोत्पत्तिद्वारा ऽखिलजगद्धेतुत्वादिति भावः । वेदान्तिसूत्रमूलसंमतापीयमेवेत्याह *व्यासेति* । *तस्यापि* । *इदमेव* । योगसूत्रोक्तमेव । ननु कथमन्योक्तमन्यस्य सम्मतं गमकाभावेऽत आह *अत एवेति* । तस्यापि तत्संमतत्वादेवेत्यर्थः । *मनोवद् इति* । सूत्रार्थः स्पष्टः । *प्रमाणेति* । “प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि” “विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम्” “शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः” “अभावप्रत्ययालम्बनवृत्तिर्निद्रा” “अनुभूतविषयासम्प्रमोषः स्मृतिः” । एतेनान्यथा व्याख्यानं वृत्त्यादीनामपास्तम् । व्याससूत्रेन्दुस्तदनुरोधीतिबोध्यम् ।

तत्रमानमन्यदप्याह *परेति* । नन्वात्मावस्थाश्चेदेतास्तर्हि तद्वत्सत्याः स्युरत आह *रज्ज्वामिति* । रज्जुः कालत्रयेऽपि भुजङ्गो न भवति, कदाचित् तद्दर्शनाद्भयं भवति, तत् केन हेतुना ? भ्रमरूपाविद्ययेति चेत् तद्वद् आत्मनि द्वैतविकल्पभ्रान्तिः विज्ञानादन्तर्यास्यादिभ्रान्तिरविद्या, नैतत्सत्यमित्यर्थः । तत्राविद्यापदप्रवृत्तौ निमित्तमाह *एतदिति* । भ्रमरूपवस्त्वेव । *अन्धकारम्* । रूपकमेतत् ।

न विदन्ति वासुदेवं सर्वात्मानं जना मूढाः ॥ इति ।

एतद्-भ्रान्तिरूपम् । उत्तरार्द्धेन न विदन्त्यनयेति अविद्यापदव्युत्पत्तिर्दर्शिता । एवं च सिद्धं भ्रमस्तत्संस्काररूपा चाविद्येति । सा च जन्यैवेति नैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाभङ्गः ।

परमार्थसारे ऽप्युक्तम्—

हिमफेनबुद्बुदा इव जलस्य धूमोद्गमो यथा वह्नेः ।
तद्वत्स्वभावभूता मायैषा कीर्तिता विष्णोः ॥
एनां द्वैतविकल्पभ्रमस्वरूपां विमोहिनीं मायाम् ।इति ।

स्वभावभूता तज्जननस्वभावत्वात्तस्य, जलादेः

(कलाटीका)

यदनात्मन्यात्मताभ्रान्त्यति । *सर्वात्मानम्*—सर्वस्वरूपं वासुदेवं परमात्मानं न विदन्ति । एवंच न विदन्त्यनयेत्यविद्यापदयोगो दर्शितः । तथा च श्रुतिः "नीहारेण प्रावृता" इति "मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्" इति च । सनत्सुजातभाष्ये आचार्योक्तिश्च 'अग्रहणान्यथाग्रहणात्मिका अविद्या' इति । इयं स्थूलाविद्या अग्रहणजनकान्यथाग्रहणस्वरूपेति तदर्थः। व्याख्यातमिदं प्राग्मूले एव 'अन्यथाग्रहणजनकं तु पूर्वपूर्वभ्रमजं संस्कारजालं तत्तत्प्राणिनां भोगजनकमदृष्टं चेति बोध्यमिति' तदाह *सङ्क्षेपेणैतदिति* । पर्यवसितमाह *एवञ्चेति* । उक्तमानसत्त्वे चेत्यर्थः । *भ्रमः*—प्रपञ्चः । प्रागुक्तमेवाह *सा चेति* । द्विविधा चेत्यर्थः । *तदपीति* । प्राक्कारिकोक्तमपीत्यर्थः ।

अन्यदप्याह *परेति* । तत्रादावविद्यास्वरूपमेवाह *हिमेति* । हिमादयो यथा जलस्य स्वभावाः जलेन सम्बद्धाः, धूमोद्गमहेतुता यथा वह्नेः स्वभावस्तद्वत् विष्णोर्माया विष्णुस्वभावभूता विष्णुना स्वभाववन्नित्यसम्बद्धैवेति । *कीर्तिता* । एतत्तदन्धकारमित्यत्रेति शेषः । अथैतन्निवर्तिकां भावनामाह—*एनामिति* । *द्वैतम्* । नामरूपे । *विकल्पाः* । भेदाः । तद्विषयभ्रमजनिकां जीवान् विमोहयन्तीं । *मायाम्* । असदर्थप्रकाशिकां वासनारूपाम् । अस्योत्तरा·

फेनादिजनकत्वस्वभाववत् । आध्यासिकसंबन्धेन तस्या नित्यसंबद्धत्वाद् विष्णौ तत्स्वभावारोप इति बोध्यम् । विमोहिनीमुपाधिस्थस्य स्वस्य ।

तदुक्तं तत्रैव—

विमोहयतीवात्मानं स्वमायया द्वैतरूपया देव । इति ।

वास्तवमोहाभावात् इवेति । तेनारोपित एव मोह इति बोध्यम् । अत एव तृतीये "सामान्यातु" इतिसूत्रे भगवत्पादैरुक्तम्—'नहि ब्रह्मातिरिक्तं किञ्चिद् अजं

(कलाटीका)

द्वैत "उत्सृज्य सकलनिष्कलमद्वैतं भावयेद् ब्रह्म" इत्यनेन अन्वयः । तथाच द्वितीयावृत्तेर्भ्रमविषयद्वैतकल्पनारूपां तत्कारणवासनारूपां चोत्सृज्य "नेह नानास्ति किञ्चन" इति श्रुतिबलादसत्त्वेन निश्चित्य, सकलेत्यत्रानुस्वारलोपश्छन्दोऽनुरोधात्, सकलं दृश्यं निष्कलमद्वैतं ब्रह्मैवेति भावयेत् , आदरनैरन्तर्याभ्यां तथा भवनां कुर्यात् इत्यर्थकं न तन्निवर्तिका भावनोक्ता । प्रकृताऽनुपयोगादत्र तदनुल्लेखः । तदाह *स्वभावेति* । *तस्य* । विष्णोः। नन्वेवं तस्य कथं सा स्वभावभूता तद्वारातुर्यरूपाच्छादनं पूर्वकारिकोक्तम् । एतत्त्वे सिद्धान्तभङ्गापत्तेरत आह *आध्येति* । तथाचेत्यादि । *नित्येति* । व्यावहारिकेत्यर्थः । *तत्स्वभावेति* । मायास्वभावकत्वेत्यर्थः । तथाच सा तत्स्वभावभूतेतिभावः । उपाधिस्थस्य विमोहनमाह—*तदुक्तमिति । तदपीत्यर्थः । *तत्रैव* । परमार्थसार एव । विश्वादित्रिभिः स्वकार्यं दर्शयति *विमोहेति* । द्वैतं नामरूपे तदेव स्वरूपं यस्यास्तया स्वमायया, आत्मानं–उपाध्यवच्छिन्नम् , आत्मानं जीवादिकं, मोहो मिथ्याज्ञानं, तद्वन्तमिव करोति । वस्तुतस्तदभावादिवेति । तेन च स्वस्वरूपाज्ञानं तेषामुपलभ्यते । स्वयमेव गुहायां पुरुषमात्मानमित्यस्योत्तरार्द्धं बोध्यम् । अनुल्लेखः प्राग्वत् । तदाह *वास्तवेति* । *अत एव* तस्या जन्यत्वादेव । *तृतीये* । तद्द्वितीये "परमतः सेतून्मानससम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः" इति पूर्वपक्षसूत्रेण "अथ य आत्मा स सेतुः" इति श्रुत्या ब्रह्मणः सेतुव्यपदेशेन ब्रह्म सद्वितीयं सेतुत्वात् रामसेतुवद्

संभवति "सदेव सोम्येदमग्र आसीद्, एकमेवाद्वितीयम्" इत्यवधारणात्, एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानाच्च' इति। अत एव "न वियदश्रुतेः" इत्यधिकरणे वियदादीनामजन्यत्वे "प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः" इति सूत्रेण एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाभङ्ग आपादितः। मृत्पिण्डादिदृष्टान्तेन कारणज्ञानेन कार्यस्यासत्यत्वज्ञानमिति हि ततो लभ्यते। तदुक्तम्

(कलाटीका)

इत्यनुमानेन ब्रह्मणः परं वस्त्वस्तीत्युक्तौ समाधिमाह *सामान्यात्विति*। तुः पूर्वपक्षनिरासार्थः। सेतुशब्दो मृद्दार्वादिमये लोके रूढो नहि तादृशसेतुत्वम ब्रह्मणः, किन्तु स यथा जलव्यवस्थापक एवं ब्रह्मणोऽपि सर्वजगन्मर्यादाव्यवस्थापकत्वेन तत्सादृश्यात्तद्व्यपदेश इत्यर्थः। *सदेवेति*। इदं प्रपञ्चोऽभिन्नमग्रे सृष्टेः प्राक्काले आसीत्तत्सदेव, नतु बौद्धसम्मतमसत्तथाद्वितीयं सजातीयस्वगतधर्माभाववत् एकमेवेत्यस्येदं विवरणम्। *एकेति*। यथैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्यात् मृत्पिण्डोमृद्, मृदित्येव सत्यं, सत्यत्वं च स्वविकारापेक्षया। तथा सत्यज्ञानादिरूपत्वेन ब्रह्मणि ज्ञाते विकारः सर्वोऽप्यसत्यो ब्रह्मैव सत्यमिति ज्ञानमित्यर्थः। तस्यास्तत्त्वे तु एतद्विरोधः स्पष्ट एव। *अत एव*। तस्या जन्यत्वादेव। *नवियदिति*। उत्पद्यते इति शेषः। वियद् गगनादि नोत्पद्यते, अश्रुतेः। छान्दोग्ये भूतसृष्टौ तदश्रवणात्। यद्यपि "आत्मन आकाशः सम्भूतः" इतिश्रुतिरस्ति तथापि सा गौणार्थबोधिकेति पूर्वपक्षसूत्रार्थः। *इत्यधिकरणे*। आकाशाधिकरणे। आकाशपदं तत्रोपलक्षमित्याह *वियदादीनामिति*। अजन्यत्वे तेनैव सूत्रेण पूर्वपक्षिते सति तदग्रिमपञ्चमसूत्रमात्रमाह *प्रतिज्ञेति*। हानिरिति पाठो न त्वहानिरिति। *भङ्ग इति*। एतेनाहानिरिति पाठं कल्पयित्वाऽन्यया व्याचक्षाणा वृत्तिकारादयः परास्ताः। अविद्याया जन्यत्व एवैतत्सङ्गतिः। अन्यथा तत्र प्रतिज्ञाभङ्गस्यावश्यकत्वेनादोषत्वेनात्र तदापादनासङ्गतिः स्पष्टैव। एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रागुक्तरीत्या नत्वन्यथेत्युक्तमेव। तदर्थं हेतुभूतमाह *मृत्पिण्डादीति*। हि यतः। आदिना लोहमण्यादीति। *ततः*। प्रतिज्ञावाक्यात्। कथ-

"अन्वयतिरेकाच्छब्देभ्यः" इति। शब्दाच्च प्रकृतिविकृतिन्यायेनान्वयतिरेकात्प्रतिज्ञासिद्धिरवगम्यत इति तदर्थः। एतेनाकाशस्याजन्यत्वे एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाभङ्गापादनमभ्युच्चयः, अविद्यानुरोधेन सर्वपदसंकोचस्यावश्यकत्वेनाकाशातिरिक्तपरत्वेनापि तत्संकोचादित्यपास्तम्।

किञ्च, तत्रैव "यावद्विकारं तु विभागो लोकवद्" इतिसूत्रेण कार्यत्वस्य भेदव्याप्यत्वबोधकेनाकाशस्येवाविद्याया अतत्त्वबोधनात्। विकारः कार्यं, विभागो-

(कलाटीका)

मित्याह—*तदुक्तमिति*। तदुक्तार्थलाभ इत्येतदुक्तम्। पूर्वखण्डस्यैव तदापादकत्वम्, अन्वयेति तु सिद्धान्तखण्ड इत्याह *अन्वयेति*। बहुत्वमार्षमित्याह—*शब्दाच्चेति*। चस्त्वर्थे "एतदात्म्यमिदं सर्वम्" इत्यादिश्रुतिवाक्यात्वित्यर्थः। *अन्वयेति*(१)। ब्रह्मप्रपञ्चयोः सच "सदेव" इत्यादिः। "तदैक्षत तत्तेजोऽसृजत" "एतदात्म्यमिदं सर्वं" इत्यादिश्च। अनुवृत्तं तत्साकारप्रश्लेषमित्याह *प्रतिज्ञासिद्धिरिति*। वेदान्तिमतं दूषयति *एतेनेति*। उक्तरीत्या तस्यास्तत्त्वेनेत्यर्थः। अन्यथाह *किञ्चेति*। *तत्रैव*। आकाशाधिकरण एव। यावदितिसूत्रार्थमाह *कार्यत्वेति*। *भेदनिष्ठव्यापकतानिरूपितव्याप्यत्वेत्यर्थः। सूत्रात्तथैव प्रतीतेः। तच्चान्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वरूपं बोध्यम्। यावद्विकारजातं विभागो दृश्यते लोके घटादेर्विकारस्यैव विभक्तत्वदर्शनादिति। यतोऽत आकाशोत्पत्त्यसम्भवाशङ्का न कार्यत्वेतत्सूचकस्तदाह—*आकाशस्येवेति*। *अतत्त्वेति*। कार्यत्वेत्यर्थः। ननु तत्र तयोरेवानुल्ले-

(१) तन्यायेन ब्रह्मप्रपञ्चयोः कार्यकारणयोरव्यतिरेकादन्यतरभेदाभावात्ततः प्रपञ्चे भिन्ने तत्वस्वाभावादित्यर्थः। अनेकतत्वत्वे एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं न केनापि रूपेणोपपादयितुं शक्यमितिभाव। *तदर्थः*। तत्खण्डार्थः। *एकदेश्युक्ति* वेदान्तिह्येकेऽविद्यायाः जन्यत्वे एव एतत्सङ्गतिरन्यथा तत्र प्रतिज्ञाभङ्गस्यावश्यकत्वेन तदापादनासङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः इति कथयन्ति, तदुक्तिमित्यर्थः। तदेतद्ध्वनयन् दूषयति। *एतेनेति*। उक्तरीत्यातस्यास्तत्वेनेत्यर्थः। तस्याजन्यत्वं सूत्रसंतमपीति न तदनुरोधेन तत्सम्भव इत्यर्थादाह *किञ्चेति*। इति ख० पु० पाठ।

भेदः। अस्ति ह्याकाशे पृथ्व्यादिभेदः । एवमविद्यायां शुद्धब्रह्मभेदसत्त्वात्कार्यत्वमापतति, ब्रह्मणि तु न किंञ्चिन्निरूपितो भेदः, अधर्मकत्वेन वैधर्म्यसम्भावनाऽभावात्। 'एष एव हि भेदाभेदहेतुर्वा यद्वैधर्म्यम्' इति प्रकाशकाराद्युक्तेः।

न च अजन्यं सत् यदविनाशितदन्यत्वरूपमत्र कार्यत्वं साध्यम्, पराधीनसत्ताकत्वरूपं वा कार्यत्वं साध्यम्, अविद्याया अजन्यत्वेऽपि ब्रह्मण्यध्यस्तत्वेन पराधीनसत्ताकत्वम्, विनाशित्वाद्याद्यमपि तत्रेति वाच्यम् । सामान्यप्रवृत्तसूत्रस्य सङ्कोचेन व्याख्याने मानाभावात्। अविद्याया अजन्यत्वबोधकसूत्रान्तराभा-

---

(कलाटीका)

स्यात्कथमुक्तः सूत्रार्थो ऽत आह *विकारः कार्यमित्यादि*। यद्यपि समनियतत्वं तयोस्तथापि कार्यत्वस्य संदिग्धत्वात् भेदस्य प्रत्यक्षत्वाच्चेन तदनुमानमित्याशयेनोक्तमुपपादयति *अस्तिहीत्यादि*। यथा लोके कार्यकारणभेदः घटे मृद्भेदः मृदवृत्तिघटत्ववत्त्वेन वैधर्म्यसत्त्वात्, मृदि तु न घटभेदः, घटे ऽपि मृत्त्वसत्त्वेन मृदि घटवैधर्म्याभावात्तथाह *एवमिति*। शब्दतो ऽनुक्तेराह *आपततीति*। वैपरीत्यातिप्रसङ्गं निराचष्टे *ब्रह्मेति*। *अधर्मेति*। "निष्क्रियं निष्कलं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्" "अमृतस्य परं सेतुम्" इति, "साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च" इत्यादि, "कारणं परमेशानो यः शुद्धो ह्युपचारतः" इति च श्रुतिस्मृतिभ्यां तथा बोधनादिति भावः। अभावादित्यप्रकारप्रश्लेषः। तस्य तत्त्वासम्भवादाह *भेदहेतुर्वेति*। *प्रकाशेति*। काव्येत्यादिः। प्राचीनवेदान्तिमतमाह *नचेति*। ततो लघुभूतं वृत्तिकारादिमतमाह *परेति*। तथा च आकाशादयः असन्त पराधीनसत्ताका वा, स्वसमानसत्ताकभेदवत्त्वात्, घटशरावादिवद् इति प्रयोगो बोध्यः। प्रत्यासत्त्यादेर्व्युत्क्रमेण तथासति स्वेष्टमाह *अविद्याया इति*। *अविनेति*। एकसत्त्वेऽपि

वाच । आकाशस्याप्यध्यस्तत्वेनान्त्ये तत्रापि जन्यत्वं न सिध्येत् । "अजामेकाम्" इति श्रुतिरविद्याया अनादित्वबोधिका,

"अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते ।
अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदा" ॥

इति भाष्योक्ता संप्रदायविदुक्तिश्च तस्या अजन्यत्वे न मानम् । आद्याया रूपकेणोपपत्तेः । अत एव "अजामेकाम्" इति श्रुतौ 'तेजोऽबन्नानामव्याकृतनामरूपा प्रागवस्था अजारूपकेण निर्दिष्टा' इति भाष्ये उक्तम् । अनादित्वमपि परम्परानादित्वेनेति वक्ष्यामः ।

(कलाटीका)

त्वं नास्तीतिन्यायेनेतिभावः । सङ्कोचकमपि नेत्याह *अविद्याया इति* । तद्रीत्यैव अन्त्ये दोषान्तरमप्याह *आकाशेति* । किञ्चेत्यादिः । ब्रह्मणीति शेषः । एवं च प्रकृतासिद्ध्या सूत्रासङ्गतिरेवेति भावः । ननु तद्बोधकसूत्रान्तराभावे ऽपि श्रुत्यादिकं तथास्तीति तत्सङ्कोच आवश्यक इत्यत आह *अजामिति* । श्वेताश्वतरोपनिषत्स्थेयम् । (१)तत्तात्पर्यबोधकं हेतुगर्भं विशेषणमाह *अविद्येति* । स्वापःआवरणमेव । प्रबोधःतद्भङ्गः । निद्रा गाढावरणम् । स्वप्नोऽल्पावरणम् । यदा "तत्त्वमसि" इत्युपदेशकाले प्रबुध्यते—मायानिद्रां त्यजति, तदा जन्मलयस्थित्यवस्थाशून्यमद्वैतमीश्वरमात्मानं तत्त्वेनानुभवतीत्यर्थः । *सा* । तादृशी । सा च तस्यास्तत्त्वे न मानमित्यर्थः । *आद्यायाः* । श्रुतेः । अभिहितस्तदर्थः । *रूपकेणेति* । तेनापीत्यर्थः । प्रकारान्तरमपि अस्तीतितदर्थः । अत्र भाष्यसम्मतिमाह *अत एवेति* । तस्यात्रान्यथोपपत्त्या तद्गमकत्वादेवेत्यर्थः । *तेज इति* । तेजोजलपृथिव्यादीनां न व्याकृते नामरूपे यया सा प्रागवस्थेत्याद्यर्थः । उक्ताशयेनैवाह *अजेति* । द्वितीयोपपत्तिमाह *अनादित्वमपीति* । कार्यजन-

---

(१) 'ननु श्रुतिवत्साक्षादजात्वस्य तत्रानुक्तेः कथं परा तत्र मानमतस्तद्विशेषणमाह अविद्येति' इति ख० पु० पाठः ।

"अक्षरात्परतः परः" इति श्रुतावविद्याया अक्षरत्वश्रुतेश्च। तद् यदि यथाकथंचित् तत्त्वज्ञानात्प्रागनिवृत्तेः तर्हि अनादित्वमपि तथैवास्तु। नच तस्या जन्यत्वे मूलकारणेऽनवस्थापत्तिः, ब्रह्मणस्तूपाधिसहकारं विना न जनकत्वम्, अत एव परमाण्वादीनां नित्यत्वं परै स्वीकृतमिति वाच्यम्। वासनारूपाविद्यासहकारेण स्थूलाविद्यायास्तत्सहकारेण च सूक्ष्माविद्याया ब्रह्मजन्यत्वेनानवस्थापत्त्यभावात्।

(कलाटीका)

नस्समर्थस्थूलरूपाविद्यायाः प्रलये ऽभावेन अवश्यं तत्परम्पराभ्युपगमात्। सूक्ष्मरूपमादाय तत्त्वे घटादेरप्येवमनादित्वापत्तिर्नचेदं तत्त्वेष्टमिति भावः। *वक्ष्येति*। अनुपदमेवेति भावः। उक्तश्रुत्यादितस्तत्त्वमभ्युपेत्यापि तस्यास्त्वात्सिद्धान्तभङ्गापत्तिः। *श्रुत्यन्तरादिति* दोषान्तरमाह *अक्षरादिति*। परत इत्यनेन पुरुषः पर इत्यनेन शुद्धब्रह्म। एवं च नाशस्याप्यभावे द्वैतमोक्षाभावयोरापत्तिरिति भावः अत एवाह *तद्यदीति*। अक्षरत्वमित्यर्थः। उच्यते इति शेषः अक्षरमर्यादया ऽलाभादाह *यथेति*। वचनेऽस्यान्वयः। तत्त्वमेवाह *तत्त्वज्ञानादिति*। तथैव परम्परानादित्वेनैवासिद्धान्ते तदुक्तदोषं खण्डयति *न चेति*। तथा च तद्धिया तस्या अजन्यत्वमिति तदाशयः। ननु केवलब्रह्मण एव तत्त्वमास्तामिति न सा अत आह *ब्रह्मेति*। शक्तिहीनस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेस्तथा च सा दोष एवेति भावः। *अतएव* अनवस्थाभयादेव। सांख्यादिमतसङ्ग्रहायाह *आदीनामिति*। *वासनेति*। पूर्वतनसंस्कारेत्यर्थः। एतत्सर्गे आह *स्थूलेत्यादि*। *तद्*। स्थूलाविद्या। कालभेदेन तत्तद्व्यक्तिभेदेन च स्वस्मिन्स्वापेक्षा नाप्येकद्वारकस्वापेक्षा स्वस्मिन्निति न परस्पराश्रयान्योन्याश्रयौ। एवं च सोपाधिकस्य तस्यैव मूलकारणत्वेन सा न, एतयोः पौर्वापर्यानवस्था तु बीजाङ्कुरन्यायेनेष्टैव द्वयोर्मिथ्यात्वेन तव्यतया तद्व्यवस्थापनापलपत्वे नानाग्रहादिति भावः।

काशीसंस्कृतसीरीज़-ग्रन्थमाला ।

इयं काशी-संस्कृतग्रन्थमाला विभागशः प्रकाशिता भवति । एतस्यां प्राचीनाः नवीनाश्च दुर्लभाः सुलभाश्च अत्युपयुक्ताः संस्कृतग्रन्थाः काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयैः पण्डितैरन्यैरपि विद्वद्भिः संशोधिताः क्रमेण संमुद्रिता भवन्ति । अस्यां प्रकाश्यमाणानां ग्रन्थानां मूल्यं सूचीपत्रे प्रकाशितं वर्तते ।

---

१ नलपाकः नलविरचितः । संपूर्णः (पाकशास्त्रम् १) रु० १—८

२ संक्षेपशारीरकम् । रामतीर्थस्वामिकृतान्वयार्थबोधिनीटीकासहितम् । (वेदान्तं १) रु० ८—०

३ वैशेषिकदर्शनम् । पं० श्रीढुण्ढिराजशास्त्रिकृतविवरणोपेताभ्यां प्रशस्तपादभाष्योपस्काराभ्यां समन्वितम् (वैशेषिकं १) रु० २—०

४ श्रीसूक्तम् । विद्यारण्यपृथ्वीधरश्रीकण्ठाचार्यकृतभाष्यत्रयेण टिप्पण्या च समलङ्कृतम् । (वैदिकं १) रु० ०—६

५ लघुशब्देन्दुशेखरः (भैरवी) चन्द्रकलाटीकासहितः-प्रथम भाग अव्ययीभावान्तः । (व्याकरणं १) रु० ५—०

५ लघुशब्देन्दुशेखरः (भैरवी) चन्द्रकलाटीकासहितः तत्पुरुषादिसमाप्तिपर्यन्तः । द्वितीय भाग (व्याकरणं १) रु० ८—०

६ कारिकावली मुक्ता० दिन० राम० शब्दखण्डसहिता तथा "गुणनिरूपणदिनकरीय" महामहोपाध्याय पं० श्रीलक्ष्मणशास्त्रिकृतव्याख्यासहिता । (न्यायं १) रु० ६—०

७ पञ्चीकरणम् । वार्तिकाभरणालङ्कृतवार्तिकटीकया-तत्त्वचन्द्रिकासमवेतविवरणेन च समन्वितम् । (वेदान्तं २) रु० ०—८

८ अलङ्कारप्रदीपः । श्रीविश्वेश्वरपाण्डेयनिर्मितः । (काव्यं १) रु० ०—८

९ अनङ्गरङ्गः । महाकविकल्याणमल्लविरचितः । (कामशास्त्रं १) रु० ०—१२

१० जातकपारिजातः । श्रीवैद्यनाथशर्मणा विरचितः । (ज्यो० १) रु० २—०

११ पारस्करगृह्यसूत्रम् । कात्यायनसूत्रीयश्राद्ध-शौच-स्नान-भोजन-कल्पसहितम् । (कर्मकाण्डम् १) रु० ०—८

१२ पुरुषसूक्तम् । सायणभाष्य-महीधरभाष्य-मंगलभाष्य-निम्बार्कमतभाष्यचतुष्टयसहितम् । (वैदिकं २) रु० १—४

१३ श्रीमत्सनत्सुजातीयम्—श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितभाष्येण नीलकण्ठीव्याख्यया च संवलितम । (वेदान्तं ३) रु० १—४

१४ कुमारसंभवं महाकाव्यम् । महाकवि श्रीकालिदासवि० । सञ्जीवनी शिशुहितैषिणी-टीकाद्वयोपेतम् सम्पूर्णम् । (काव्यं२) रु० १—८

१५ श्रुतबोधश्छन्दोग्रन्थः । आनन्दवर्द्धिनीतात्पर्यप्रकाशाख्यसंस्कृतभाषाटीकासहितः । (छंदः १) रु० ०—६

१६ कारिकावली । मुक्तावली-न्यायचन्द्रिकाटीकाद्वयसहिता सटिप्पणा । (न्यायं २) रु० १—०

१७ पारस्करगृह्यसूत्रम् । काण्डद्वये हरिहर-गदाधर० तृतीयकाण्डे हरिहर-जयराम-प्रणीतभाष्येण समलङ्कृतम् । हरिहरभाष्यसहितस्नानत्रिकण्डिकासूत्र—गदाधरभाष्यसहितश्राद्धनवकण्डिकासूत्रैः यमलजननशान्ति-पृष्ठोदिवि-शौच-भोजन—कामदेवकृतभाष्यसहितोत्सर्गपरिशिष्टसूत्रैः परिष्कृतं-टिप्प-

१८ संक्षेपशारीरकम्। मधुसूदनीटीकासहितम् संपूर्ण (वेदान्तं ३) रु० ८—०

१९. लघुजूटिका—अर्थात् अभिनवा परिभाषेन्दुशेखरपरिष्कृतिनिर्मितिः। (व्याकरणं २) रु० ०—८

२० कातीयेष्टिदीपकः । (दर्शपौर्णमासपद्धतिः) महामहोपाध्याय-पं० श्रीनित्यानन्दपन्तपर्वतीयविरचितः। (कर्मकाण्डं) रु० १—०

२१ सप्तपाठि श्रीशिवमहिम्नस्तोत्रम्। श्रीगन्धर्वराज पुष्पदन्ताचार्य-विरचितम्। हरिहरपक्षीय-मधुसूदनीटीकया (संस्कृतटीका—संस्कृतपद्यानुवाद—भाषाटीका—भाषापद्यानुवाद—भाषाबिम्ब) पञ्चमुखीनाम्न्या टीकया—शक्तिमहिम्नस्तोत्रेण च समन्वितम्। (स्तोत्रवि० १) रु० १—०

२२ बौद्धाऽऽचार्यश्रीधर्मकीर्तिप्रणीतः सटीकन्यायबिन्दुः। भाषाटीका-सहितः। (बौद्धन्याय वि० १) रु० १—८

२३ सपरिष्कृत-दर्पणसहितवैयाकरणभूषणसारः। (व्याकरणं ३) रु० ४—०

२४ न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीका। श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिता। सम्पूर्ण (न्यायविभाग ३) रु० ६—०

२५ मीमांसान्यायप्रकाशः। (आपदेवीयः) श्रीचिन्नस्वामिशास्त्रिकृतया सारविवेचिन्या व्याख्यया सहितः । (मीमांसा १) रु० २—०

२६ पौरोहित्यकर्मसारः। (टिप्पणीसमलंकृतः) प्रथमो भागः श्रीरमाकान्तशर्मणा संगृहीतः। (कर्मकाण्डवि० ३) रु० ०—४

२७ लघुशब्देन्दुशेखरः। म० म० श्रीनागेशभट्टविरचितः अव्ययीभावान्तो भागः, म०म० पण्डित श्रीनित्यानन्दपन्त-पर्वतीय-कृतशेखरदीपकाख्येन टिप्पणेन समुज्ज्वलितः। (व्या०४) रु० ४—८

२८ रघुवंशमहाकाव्यम्। श्रीकालिदासविरचितम् पञ्चसर्गात्मकम्। म० म० श्रीमल्लिनाथसूरिकृतसञ्जीविनीटीकया पं०श्रीकनकलाल ठक्कुरकृतार्थप्रकाशिकाटीकया च समलङ्कृतम्। (काव्य३) रु० ० १२

२९. कामसूत्रम्। श्रीवात्स्यायनमुनिप्रणीतं बहुयत्नासादितया पूर्णया-जयमङ्गलरचितया टीकया समेतम्। बहुखण्डितपाठान् परिपूर्य,सूत्राङ्कांश्च संयोज्य, परिष्कृत्य संशोधितम्। (काम०२) यन्त्रस्थ

३० न्यायकुसुमाञ्जलीः। न्यायाचार्यपदाङ्कितश्रीमदुदयनाचार्यविरचितः। म० म० रुचिदत्तकृतमकरन्दोद्भासित म० म० वर्द्धमानोपाध्यायप्रणीतप्रकाशसहितः। (न्याय ४) रु० ६—०

३१ परिभाषेन्दुशेखरः। म० म० श्रीनागेशभट्टरचितः। म० म० भैरवमिश्रविरचितया भैरवीत्यपराख्यया परिभाषाविवृत्या—तत्त्वप्रकाशिकया टीकया च सहितः। (व्याकरणं ५) यन्त्रस्थ

३२ अर्थसंग्रहः। पूर्वमीमांसासारसंग्रहरूपः। श्रीलौगाक्षिभास्करविरचितः। श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामेश्वरशिवयोगिभिक्षु-

३३ न्यायवार्त्तिकम् न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्योपबृंहणम्। परमर्षि भारद्वाजोद्द्योतकरविरचितम्। महर्षि-गौतमादिचरितसम्वलितबृहत्भूमिकासहितम्। (न्यायं वि० ५) रु० ६—०

३४ शुक्लयजुर्वेदसंहिता। वाजसनेयिमाध्यन्दिनशाखीया। श्रीमदुव्वटाचार्यविरचितमन्त्रभाष्येण श्रीमन्महीधराचार्यविरचितवेददीपेन च सहिता। (भाग १-२-३-४) (वैदिकं ३) रु० ८—०

३५ शुक्लयजुर्वेदकाण्वसंहिता। श्रीसायणाचार्यविरचितभाष्यसहिता। १ अध्यायादारभ्य २० अध्यायपर्यन्ता। (वैदिकं ४) रु० ६—०

३६ सिद्धान्तलेशसंग्रहः। श्रीमदप्पयदीक्षितविरचितः। श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यकृष्णानन्दतीर्थविरचितया कृष्णालङ्काराख्यया व्याख्यया समलंकृतः। (वेदान्तं ४) रु० ६—०

३७ काशिका। श्रीपाणिनिमुनिविरचितव्याकरणसूत्राणां वृत्तिः विद्वद्वर-वामन-जयादित्यविनिर्मिता। (व्याकरणं ६) रु० ६—०

३८ प्राकृतप्रकाशः। भामहकृतः। श्रीमद्वररुचिप्रणीतप्राकृतसूत्रसहितः। टिप्पण्या च संयोजितः। (व्याकरणं ७) रु० १—८

३९ जीवन्मुक्तिविवेकः श्रीमद्विद्यारण्यस्वामिविरचितः। भाषानुवादसमेतः। (वेदान्तं ६) रु० २—०

४० श्रीनारदीयसंहिता। ब्रह्मणोपदिष्टो नारदमहामुनिप्रोक्तो ज्यौतिषग्रन्थः। (ज्योतिषं २) रु० ०—६

४१ मेदिनीकोशः। मेदिनीकारविरचितः। (कोशं १) रु० १—८

४२ मीमांसादर्शनम्। श्रीशबरस्वामिविरचितभाष्यसहितम् सपूर्णम्। (भाग१—२) (मीमांसा ३) रु० १०—०

४३ न्यायदर्शनम्। श्रीगौतममुनीप्रणीतम्। श्रीवात्स्यायनमुनिप्रणीतभाष्यसहितम्। श्रीविश्वनाथन्यायपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितन्यायसूत्रवृत्त्यनुगतम्। टिप्पण्यादिसहितम् (न्यायं ६) रु० ३—०

४४ दानमयूखः। विद्वद्वरश्रीनीलकण्ठभट्टविरचितः। (धर्मशास्त्रं१) रु० १—८

४५ कालमाधवः। विद्वद्वरश्रीमाधवाचार्यविरचितः। (धर्मशास्त्रं२) रु० १—८

४६ भास्वती। श्रीमच्छतानन्दविरचिता। श्रीमातृप्रसाद (दैवज्ञभूषण) पाण्डेयेन कृताभ्यां छात्रबोधिनीनाम संस्कृतसोदाहरण भाषाटीकाभ्यां सहिता। (ज्योतिषं ३) रु० २—०

४७ फक्किकाप्रकाशः। उपाध्यायोपाह्ववैयाकरणकेसरीबिरुदाङ्कितमैथिलेन्द्रदत्तशर्मविरचितः। पं० सीतारामशर्मकृतटिप्पण्या विभूषितः। (व्याकरणं ८) रु० १—४

४८ मिताक्षरा। श्रीगौडपादाचार्यकृतमाण्डूक्यकारिकाव्याख्या--श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्वयम्प्रकाशानन्दसरस्वतीस्वामिकृता। शंकरानन्दकृतमाण्डूक्योपनिषद्दीपिका च। (वेदा०७) रु० १—४

४९ काव्यप्रकाशः। श्रीमम्मटाचार्यविरचितः। पं० श्रीहरिशङ्करशर्मणा मैथिलेन संगृहीतया नागेश्वरीटीकयाऽलङ्कृतः। (काव्य०४) रु० ४—०

५० अधिकरणकौमुदी। श्रीदेवनाथठक्कुरकृता। (मीमां० ४) रु० १—०

५१ रघुवंशमहाकाव्यम्। श्रीकालिदासविरचितम् म.म. श्रीमल्लिनाथकृतसञ्जीविनीटीकयोपेतम् पं० श्रीकनकलालठक्कुरेण कृता भावबोधिनी टिप्पण्या समलङ्कृतः संपूर्णम्। (काव्य ५) रु० १-४

[illegible]। [illegible] टीकोपेतः। दत्तात्रेय सम्प्रदायाऽनुगतः। रु०—८

५३ रसचन्द्रिका। श्रीविश्वेश्वरपाण्डेय निर्मिता। (का० वि० ६) रु० १—०

५४ अलङ्कारमुक्तावली। श्रीविश्वेश्वर पाण्डेयनिर्मिता। (का० वि० ७) रु० ०-१२-०

५५ वृत्तरत्नाकरः-भट्टकेदारप्रणीतः। नारायणभट्टीयव्याख्यासहितः। सम्पादकनिर्मितविषमस्थलटिप्पणोपेतः। श्रुतबोधच्छन्दोमञ्जरीसुवृत्ततिलकैश्च समेतः। (छंद वि० १) १—८

५६ अलङ्कारशेखरः। केशवमिश्रकृतः। साहित्योपाध्याय श्री अनन्तरामशास्त्रिणा भूमिकादिभिः संभूष्य संशोधितः। (अल० वि० १) रु० १ ४

५७ शक्तिवादः। श्रीगदाधरभट्टाचार्यप्रणीतः। टीकात्रयोपेतः। कृष्णभट्टकृतया मञ्जूषया माधवभट्टाचार्यनिर्मितया विवृत्या श्रीमन्माध्वसंप्रदायाचार्य्यदार्शनिकसार्वभौमसाहित्यदर्शनाद्याचार्यतर्करत्नन्यायरत्न गोस्वामिदामोदरशास्त्रिरचितया विनोदिन्या च समेतः। (न्या० वि० ७) रु० २ ०

५८ प्रौढमनोरमा। म. म. श्रीभट्टोजीदीक्षितविरचिता तत्पौत्र म. म. श्रीहरिदीक्षितविरचितलघुशब्दरत्नाख्यव्याख्यया समेता। म. म. पण्डितश्रीभैरवमिश्रविरचितशब्दरत्नव्याख्यया युक्ता। श्रीयुतभाण्डारीत्युपाह्वमाधवशास्त्रिविरचित प्रभानामकटिप्पण्या समलङ्कृता। श्रीयुतजगन्नाथशास्त्रिविरचितयाऽव्ययीभावस्य शब्दरत्नप्रदीपकनामकटिप्पण्याऽलङ्कृता (अव्ययीभावान्तः प्रथमो भागः) (व्याकरण वि० ९) रु० ५—।

५९. आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्। श्रीहरदत्तप्रणीतयाऽनाकुलाख्यया व्याख्यया, श्रीसुदर्शनाचार्यप्रणीतया तात्पर्यदर्शनाख्यया व्याख्यया च समलङ्कृतम्, पृथक् सूत्रपाठेन, पाठभेदेन, मीमांसापदार्थविवरणेन च संयोजितम्। (कर्म० वि० ५) रु० ३—

६० नाट्यशास्त्रम्। भरतमुनिप्रणीतम् (सम्पूर्णम्) साहित्योपाध्याय एम.ए. इत्यादिपदवीभाजा पण्डित बटुकनाथ शर्म्मणा तथा साहित्यशास्त्रि एम.ए. पदवीभृता पण्डित बलदेवोपाध्यायेन च सम्पादितम्। (नाट्यशास्त्र वि० १) रु० ५—

६१ काव्यालङ्कारः। श्रीभामहाचार्येण विनिर्मितः। काशीविश्वविद्यालयाध्यापकाभ्यां पण्डित बटुकनाथ शर्मा एम० ए० साहित्योपाध्यायः तथा पण्डित बलदेव उपाध्याय एम० ए० साहित्यशास्त्री इत्येताभ्यां भूमिकादिभिः समलङ्कृत्य सम्पादितः, काशी विश्वविद्यालयोपकुलपतिपदं विभूषयद्भिः श्रीमदाचार्यप्रवरैः आनन्दशङ्कर ध्रुव महोदयैः लिखितेन प्राक्कथनेन सनाथीकृतः। (अलङ्कार वि० २) रु० १—

जयकृष्णदास—हरिदासगुप्तः,

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, विद्याविलास प्रेस,

गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक बनारस सिटी।